

Marx, marksizam i hrvatski radnički pokret do 1897. godine

Držaić, Karlo

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:604765>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-27**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Diplomski rad

Marx, marksizam i hrvatski radnički pokret do 1897.
godine

Mentor: dr. sc. Duško Petrović, docent

Student: Karlo Držaić

Zagreb, rujan 2019.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad *Marx, marksizam i hrvatski radnički pokret do 1897. godine* izradio potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentora dr. sc. Duška Petrovića. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Sadržaj

1. Polazište i metodologija	3
2. Marx, marksizam i radništvo.....	7
3. Ograničenja	10
4. Teza	10
5. Hrvatski radnički pokret do 1897. godine	11
6. Marx u izvorima i diskursu	17
7. Radnički pokret i marksizam.....	25
8. Zaključak.....	32
9. Bibliografija	33

1. Polazište i metodologija

U novijoj historiografiji, ali u srodnim društvenim i humanističkim znanostima poput antropologije, razumljivo orijentiranoj „većim temama“, radnički pokret Hrvatske i Slavonije s kraja devetnaestog stoljeća nalazi se negdje na marginama istraživačkog fokusa. Novija literatura posvećena ovoj temi iznimno je oskudna, štoviše, gotovo nepostojeća. Međutim, vjerojatno i pod utjecajem onodobnog društvenog uređenja, sredinom prošlog stoljeća u Jugoslaviji je objavljeno nekoliko značajnih djela kojima je radnički pokret s kraja devetnaestog stoljeća konstituiran unutar polja hrvatske historiografije. Ovdje u prvom redu valja spomenuti Mirjanu Gross koja je značajan dio svog opusa posvetila upravo počecima radničkog pokreta te koju Jaroslav Šidak smatra zaslužnom za pokretanje znanstveno istraživačkog rada usmjerenog na ovu temu (ŠIDAK 1974: 510-511). Uz Gross, treba spomenuti i Josipa Cazija čiji radovi, iako upitne znanstvene vrijednosti, donose velik broj važnih izvora vezanih uz radnički pokret ovog razdoblja. Međutim, do sada su uglavnom izostali radovi čiji bi fokus bio usmjeren ka proučavanju ideološke pozadine djelovanja radničkog pokreta. Nekoliko autora, uključujući i Mirjanu Gross, marginalno se dotiču ideologije na osnovi koje je trebalo djelovati hrvatsko radništvo devetnaestog stoljeća, no njihovi su zaključci veoma šturi te, čini se, nerijetko nedovoljno argumentirani. Stoga će ovaj rad pokušati dati određeni doprinos razumijevanju prisutnosti i uporabe socijalističke misli, konkretno Marxove i marksističke misli, kao jednog aspekta ideologije, u ranom razdoblju hrvatskog radničkog pokreta, a time i razumijevanju samog pokreta. Valja spomenuti kako ideologija ovdje nije shvaćena u ortodoksno marksističkom smislu, zasnovanom na pisanju Karla Marxa i Friedricha Engelsa u djelu *Njemačka ideologija*, kao iskrivljena svijest koja zakriva stvarne materijalne i društvene uvjete života pojedinih klasa (MARKS i ENGELS 1964), ali ni u nekom suvremeno vulgariziranom smislu kao puko političko opredjeljenje. Umjesto toga, u ovom radu ideologiju ćemo definirati kao kognitivnu ili intelektualnu strukturu koja ima legitimacijsku funkciju koja na najosnovnijoj razini podrazumijeva razlikovanja dobrog i lošeg u svakodnevnom životu (STRÅTH 2006: 24-25 i 29), odnosno, funkciju artikulacije značenja. Vjerojatno najpoznatiji strukturalistički antropolog, Claude Lévi-Strauss, smatrao je da je svaka struktura sustav građen od niza međusobno povezanih elemenata (LÉVI-STRAUSS 1968: 279-280). Na tragu Lévi-Strausseva promišljanja, ideologija je građena od niza povezanih elemenata koji imaju određeno kulturno i društveno značenje. Koristeći ovdje istraživani primjer, ideologija hrvatskog radničkog pokreta je

struktura sastavljena od niza ideja, simbola i značenja karakterističnih za pripadnike društvene skupine koju nazivamo hrvatskim radničkim pokretom.

Louis Althusser u poznatom članku *Ideology and Ideological State Apparatus* ustvrdio je da svaki svjesni subjekt nužno djeluju u skladu s idejama koje njegova svijest slobodno prihvaća (ALTHUSSER 1971: 157). On nastavlja s tvrdnjom da je nastanak takvih ideja materijalan jer su one određene „materijalnim praksama vođenim materijalnim ritualima koji su sami definirani od strane materijalnog ideološkog aparata“, a s obzirom na to da subjekt nužno djeluje u skladu sa svojim idejama, one su i same materijalne (ALTHUSSER 1971: 157-159). Ono što Althusser naziva idejama zapravo su politički stavovi koji su ujedno elementi ideologije. Stoga je pretpostavka kako ideologija radničkog pokreta određuju njegovo javno i političko djelovanje. Međutim, ta povezanost ideologije i djelovanja pokreta nije jednosmjerna već povratna te različiti konteksti vremena i društveno-politička situacija ujedno utječu na ideologiju. Drugim riječima, ideologija nije stalna već promjenjiva kategorija s konstantnim potencijalom promjene. Ova konstatacija predstavlja prihvaćanje poststrukturalističkog određenja ideologije, odnosno prihvaćanje ideje da ideologija nalikuje strukturi, ali za razliku od strukturalističkog shvaćanja, ta struktura je privremena, promjenjiva i ograničena. Registar u kojem se ovako shvaćena ideologija najjasnije očituje je tekst, odnosno diskurs u kojem se ispoljavaju, mijenjaju i kreiraju ideološki stavovi.

S obzirom na to da je tema ranog hrvatskog radničkog pokreta uglavnom izostavljena iz fokusa suvremenih istraživanja u radu će kratko biti izložen i povijesni razvoj samog radničkog pokreta na prostoru Hrvatske i Slavonije. S obzirom na nužnost postavljanja određenog vremenskog okvira istraživanja, kao donja granica istraživanja uzeti su sami počeci radničkog pokreta, a kako, gornja granica, uzeta je 1897. godina. Naime, te godine, zbog represija režima Khuen-Héderváryja, hapšenjem i osudom brojnih socijalističkih aktivista i agitatora, završava rana faza hrvatskog radničkog pokreta koji biva privremeno gotovo ugušen (ŠIDAK, GROSS i KARAMAN 1968: 204).

Cilj istraživanja, kako je prethodno naznačen, uvjetuje povezivanju dviju društveno-humanističkih disciplina, antropologije i historiografije. Govoreći o povezivanju ovih disciplina, antropolog Robert Ulin primijetio je kako hermeneutički pristupi proučavanju povijesno udaljenih tekstova često imaju znatne sličnosti s antropološkim metodama terenskog rada (ULIN 1984: 92). I povjesničari i antropolozi, uporabom specifične metodologije, teže tome da običaje, vjerovanja ili čitavu „stvarnost“ udaljenih društva učine

inteligibilnim, a iako antropolozi uglavnom mogu stupiti u dijalog sa subjektom svojeg istraživanja, pitanja koji oni postavljaju ne razlikuju se previše od pitanja koja istraživač postavlja kod proučavanja teksta (idem: 92-93). Ulinova primjedba prigodno povezuje antropologiju i historiografiju, međutim, već zbog holističkog karaktera antropologije jasno je da antropološka istraživanja često iziskuju metodološku interdisciplinarnost. Stoga, u slučaju svakog antropološkog istraživanja subjekt kojeg je izmješten u prošlost nužna je primjena historiografske metodologije.

Nadalje, unutar same antropologije ovaj bismo rad mogli svrstati u poddisciplinu političke antropologije, antropološkog usmjerenja koje u četrdesetim godinama dvadesetog stoljeća ustanovljavaju britanski funkcionalistički i strukturalistički antropolozi (GLEDHILL 2000: 3). Iako je politička antropologija isprva velik naglasak stavljala na formalne političke sustave, u slučaju Zapada na moderne države i njene institucije kao centre političke moći, to se mijenja krajem dvadesetog stoljeća (idem: 5-20). Tako je 1992. godine antropolog John Gledhill, temeljem ideje da moć nije koncentrirana samo u formalnim institucijama, zaključio da moderna politička antropologija mora obuhvatiti političke prakse svakodnevnog života te rituale i simbole povezane s njima, ona mora prihvatiti i uvažiti višeslojnu kompleksnost političke stvarnosti (idem: 20). Korak dalje napravio je Sune Haugbolle koji je u recentnom članku, na temelju argumentacije koja je slična onoj koju smo ranije izložili, predložio da u kontekstu današnje popularnosti proučavanja ideologija kroz razne discipline, što on naziva renesansom ideologije, politička antropologija upravo ideologije mora staviti u centar svog istraživačkog interesa (HAUGBOLLE 2018: 191-192). On smatra da je ideologija kao ono što uvjetuje formiranje političke svijesti, a onda i političku praksu i raspodjelu moći, inherentno politička te da je stoga za političku antropologiju ona neizostavna tema proučavanja (idem: 191-192). Također, s obzirom na korištenu metodologiju, ovaj rad blizak je lingvističkoj antropologiji, odnosno, onome što Allesandro Duranti naziva trećom paradigmom lingvističke antropologije (DURANTI 2003: 332-333). Treću paradigmu lingvističke antropologije, koja se u ovoj poddisciplini javlja krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća, karakterizira uporaba lingvističke metodologije u svrhu proučavanja antropoloških tema (idem: 332-333). Drugim riječima, centralno mjesto u istraživanjima treće paradigme lingvističke antropologije nema nužno sam jezik, već se on koristi kao materijal za analizu drugih, uz jezik vezanih, antropoloških pitanja.

Što se tiče drugog dijela klasifikacije ovog rada, onog historiografskog, rad primarno možemo svrstati unutar historiografske poddiscipline intelektualne historije definirane kao

polja istraživanja koje potencijalno uključuje sve ono što se može smatrati intelektualnom djelatnošću (JANKOVIĆ 2013: 75). Pokušaj preciznijeg određenja vjerojatno bi približio klasifikaciju rada prema odrednicama kao što su povijest političke misli, povijest ideologija ili povijest koncepata (*Begriffsgeschichte*), međutim, u kontekstu suvremene intelektualne historije kao široko postavljene historijske poddiscipline sa snažnim interdisciplinarnim karakterom i gotovo fluidnim granicama podređenih joj koncepata (JANKOVIĆ 2013: 61), takva određenja mogu samo poslužiti kao uvjetne odrednice za lakše snalaženje čitatelja uz nužnost latentnog shvaćanja njihove nemogućnosti da potpuno reflektiraju stvarnu konceptualizaciju rada. Štoviše, suvremena intelektualna historija, svojim se specifičnim načinom rada opire čvrstim i detaljnim klasifikacijama. U djelu *Suvremena historiografija* Mirjana Gorss ističe kako „Intelektualna historija nema zajednički predmet istraživanja, metode ni koncepte, ali su vidljiva usmjerenja koja se donekle prepleću“ (GROSS 1996: 313). Izostanak stroge metodološke konceptualizacije, mogućnost širokog postavljanja istraživačkog polja i interdisciplinarni karakter, omogućavaju ili čak zahtijevaju spajanje metoda i tehnika historiografiji srodnih znanosti s historiografskom metodom u svrhu istraživanja povijesti intelektualne djelatnosti te je stoga intelektualna historija idealna za povezivanja s antropološkim poddisciplinama. S obzirom na ranije konstatacije o lingvističkoj antropologiji valja spomenuti kako je jedna od disciplina koja je imala snažan utjecaj na intelektualnu historiju upravo lingvistika (DOSSE 2013: 105) koja nakon lingvističkog, a napose nakon retoričkog obrata potencijalno dobiva mogućnost totalitarnih pretenzija nad preostalim društvenim i humanističkim znanostima.

S obzirom na antropološke i historiografske klasifikacije ovog rada, njegove metodološke postavke uvelike su određen utjecajem lingvistike, točnije, poststrukturalističke lingvistike. Naime, nadilaženje Saussureove koncepcije jezika kao konvencionalnog i zatvorenog sustava znakova sastavljenih od označitelja (zvučne slike) i označenog (pojam/koncept) (SAUSSURE 1966: 67-77) te prihvaćanje poststrukturalističkih ideja da jezik nije zatvoren i da su značenja podložna stalnim promjenama (JORGENSEN 2002: 29.), pretpostavka je da bi se uopće moglo razmatrati pitanje ideologije i njenih promjena, odnosno u ovom slučaju, pitanje značenja Marxa i marksizma u diskursu¹ radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije što je učinjeno u šestom poglavlju. Korištenje lingvističke terminologije i koncepata imanentno je ovakvom pristupu. Za analizirani diskurs u radu je korištena sintagma „diskurs

¹ Laclau i Mouffe diskurs opisuju kao strukturalistički određeno polje unutar kojeg znakovi naizgled imaju trajno fiksirano značenje, međutim, to je značenje ipak uvijek podložno promjeni (LACLAU i MOUFFE 2001: 105).

(hrvatskog) radničkog pokreta“. Taj je diskurs moguće identificirati kao vrstu javnog² i političkog³ diskursa unutar kojeg postoje određena pravila uporabe jezika specifična za sudionike, odnosno korisnike diskursa (NORDQUIST 2019). Pretpostavka postojanja ovog diskursa, koji se realizira i kroz dio korištenih izvora, nužna je za mogućnost istraživanja značenja Marxa i marksizma za radnički pokret.

2. Marx, marksizam i radništvo

Nekoliko pojmova koji su ključni za ovaj rad i koji su predmet istraživanja, Marx, marksizam i radnički pokret u Hrvatskoj nerijetko su predmet nejasnoća i proizvoljnog shvaćanja koje uvelike ovisi o kontekstu njihove uporabe. Stoga je, prije upuštanja u daljnju razradu, potrebno iznijeti osnovne informacije na temelju kojih je sazdana uporaba navedenih pojmova u kontekstu ovog rada te na temelju kojih su oni odabrani kao njegova osnovica. Iako definicije koje će biti korištene nisu uvijek opće prihvaćene ili dominantne, one su produkt specifičnih povijesnih okolnosti kojima se rad bavi te su ujedno pretpostavka njegova razumijevanja.

Utjecaj Karla Marxa na čitav korpus suvremene društvene i humanističke znanosti, ali i na svijet uopće, gotovo je nemjerljiv. Nebrojani su režimi u posljednjih stotinjak godina svoje izvorišne točke projicirali u sklop radova i zamisli ovog učenjaka, uglavnom ga proizvoljno interpretirajući s motrišta političkog pragmatizma. Još je veći broj, manje ili više značajnih, pokreta čije je djelovanje inspirirano Marxovim idejama. Tako se i prostor suvremene Hrvatske, prostor koji je uglavnom predmet interesa ovog rada, gotovo pola stoljeća, nalazio u sklopu Jugoslavije, federalne državne zajednice čije su temeljne postavke nominalno počivale na učenju Karla Marxa. Uz to, a kao što je i spomenuto, utjecaj, posredan ili neposredan, koji je Marxov rad imao na čitav spektar znanstvenih disciplina praktično je nesaglediv. S obzirom na antropološki i historiografski karakter ovog rada, valja spomenuti barem Marxov utjecaj na proučavanje društva i njegova povijesnog razvoja. Taj je utjecaj možda najljepše opisao Friedrich Engels u svom govoru na londonskom groblju Highgate:

„Kao što je Darwin otkrio zakon razvitka organske prirode, tako je Marx otkrio zakon razvitka ljudske historije: jednostavnu činjenicu, koja je dotad bila

² Javni diskurs je zajednički naziv za sve one jezične sustave kojima se prenose poruke važne za konkretnu društvenu skupinu (KOVAČEVIĆ i BADURINA 2001: 94-98).

³ Politički diskurs određen je tekstualno i kontekstualno te se odnosi na sve one jezične realizacije čija je primarna, ali ne i isključiva, funkcija politička (van DIJK 1997: 15).

skrivena pod ideološkim naslagama - da ljudi prije svega moraju jesti, piti, stanovati, odijevati se, prije nego što će moći da se bave politikom, naukom, umjetnošću, religijom itd.“ (ENGELS 1979: 1211)

Bez obzira na to što je ovakva pretpostavka razvoja „ljudske historije“, odnosno razvoja ljudskog društva, kako ju je objasnio Engels, više puta nadopunjivana i reinterpretirana kroz teoriju i praksu, Marxova dijalektika historijskog materijalizma i dalje ostaje, premda i kroz kritiku nje, široko prihvaćen model i pristup radu u društvenim i humanističkim znanostima. Već zbog ovog, iako tek površno naznačenog, širokog utjecaja njegove misli na povijest i suvremenost, Karl Marx zasigurno predstavlja ličnost, ali i fenomen, vrijedan proučavanja. Naime, uz očitu, ali tek površinsku mogućnost istraživanja pojedinca u njegovom vremenu, zanimljivom se doima perspektiva istraživanja fenomena Karla Marxa kao označitelja u pojedinim diskursima. Upravo značaj koji je Marx stekao još za svog života dao mu je potencijal da na razini diskursa poprimi funkciju prošivnog boda⁴ ili čvorišne točke⁵ koji utječe na fiksaciju značenja⁶ elemenata diskursa.⁷ Ovakva funkcija označitelja „Marx“ vidljiva je i u diskursu ovdje korištenih izvora. Stoga je moguće, barem donekle, odrediti što je Marx označavao unutar diskursa neke skupine, konkretno, u slučaju ovog rada, unutar diskursa hrvatskog radničkog pokreta s kraja 19. stoljeća.

Nastavljajući na ideje analize diskursa, sam marksizam danas moguće je svrstati u red lebdećih označitelja⁸ te je stoga potrebno definirati njegovu uporabu unutar konteksta rada. Iako se površno doima kao samorazumljiv, marksizma je iznimno kompleksan označitelj koji, čak i ograničen samo na različite „lijeve“ diskurse,⁹ označava više mogućih sustava

⁴ Prošivni bod ili čvorišna točka je privilegirani označitelj oko kojeg je organiziran diskurs te koji naizgled fiksira značenja u polju tog diskursa. Ni takvi označitelji nemaju značenje (označeno) sami po sebi, već ga dobivaju u relaciji s drugim označiteljima (JORGENSEN 2002: 26-28).

⁵ Čvorišna točka i prošivni bod u hrvatskom su jeziku sinonimi te prijevodi onoga što se na engleskom jeziku naziva *nodal point*, odnosno na francuskom *points de captation*. Čini se kako je prošivni bod nešto češće korištena inačica u literaturi na hrvatskom, međutim, u ovom će radu biti korišten pojam čvorišna točka jer bolje odgovara viđenju diskursa kao strukturirane kompleksne mreže značenja.

⁶ Fiksacija značenja odvija se kroz proces artikulacije koji objedinjava sve one jezične prakse koje povezuje znakove modificirajući njihovo značenje. No fiksacija značenja nikad nije potpuna i stalna, već samo djelomična (LACLAU i MOUFFE 2001: 105. i 111-112).

⁷ Elementi su polisemični označitelji čije značenje unutar nekog diskursa nije fiksirano. Procesom artikulacije može doći do djelomične i prividne fiksacije značenja čime elemente postaju momenti diskursa (LACLAU i MOUFFE 2001: 105. i 110).

⁸ Lebdeći označitelji (*floating signifier*) su oni elementi diskursa koji su posebno podložni različitim značenjskim punjenjima. Ova je odrednica situacijska te podrazumijeva postojanje i odnosi se na borbu različitih diskursa koji teže nametanju vlastite značenjske fiksacije lebdećem označitelju (npr. u slučaju marksizma ta je borba danas možda najočitija između „lijevih“ i „desnih“ diskursa koji teže nametnuti svoje viđenje (značenje) marksizma kao univerzalnog) (JORGENSEN 2002: 28).

⁹ Pojam „lijevih diskursa“ je ovdje upotrijebljen tek uvjetno kao označitelj diskursa raznih socijalističkih i srodnih misli.

interpretacije i modifikacije izvorne Marxove misli. Uz to, marksizam, kao neku sveobuhvatnu teoriju, zapravo nije stvorio sam Marx, već su za njen nastanak najzaslužniji teoretičari socijalizma iz razdoblja Druge internacionale, prije svega Karl Kautsky, koji stvaraju raširenu interpretaciju Marxa, ponekad identificiranu kao ortodoksni marksizam (SEKELJ 1988: 503). Ubrzo nakon Marxove smrti javljaju se brojne interpretacije i reinterpretacije njegove misli. O tome svjedoči i tvrdnja Karla Kautskog kako su se u raspravi, na kongresu u Beču 1901. godine, na Marxa i Engelsa podjednako pozivali i ortodoksni marksisti i njihovi neistomišljenici (STENSON 1991: 194). Stoga bi pokušaj smještanja socijalizma i marksizma hrvatskih radnika 19. stoljeća u korpus cjelokupne marksističke misli tog vremena iziskivao iznimno poznavanje filozofskih postavki socijalizma i marksizma uopće te komparativni rad koji uvelike nadilazi okvire ovog djela, a i tada bi takav pokušaj vjerojatno bio tek sam sebi svrha. Zato će marksizma ovdje, uglavnom, biti korišten tek u njegovom ogoljenom i gotovo vulgarnom smislu, odnosno kao direktan označitelj za radove i ideje koje je za života stvorio i zapisao sam Karl Marx. Takva je definicija nužna jer omogućava analizu podudaranja onoga što su pripadnici radničkog pokreta poimali kao marksizam i marksizma samog.

Iako je kod Marxa i u marksizmu pojam radništva uglavnom istoznačan pojmu proletarijata, odnosno, on označava klasu onih koji kroz najamni rad, točnije, kroz prodaju svog rada, stvaraju ekonomsku vrijednost vlasnicima sredstava za proizvodnju (GLABERMAN 2004), u ovom radu, a i kod proučavanja hrvatskog radničkog pokreta uopće, radništvo je potrebno ponešto fleksibilnije definirati. Naime, na prostoru devetnaestostoljetne Hrvatske i Slavonije u radničkom je pokretu neizostavna sitna buržoazija, komponenata koju Marx i Engels u *Manifestu* identificiraju kao umiruću, ali svejedno zasebnu klasu (MARX 1979: 385). Stoga je pojam radničkog pokreta, a i samog radništva, ovdje upotrebljavan u nešto širem i fleksibilnom smislu koji obuhvaća sve one koji su u određenom razdoblju 19. stoljeća zagovarali neke oblike radničkih i socijalističkih ideja, bez obzira na njihovu klasnu pripadnost, kako je Marx i Engels definiraju. Valja napomenuti kako je hrvatski radnički pokret shvaćen kao radnički pokret onodobne Hrvatske i Slavonije.¹⁰ Kod razmatranja važnosti istraživanja radničkog pokreta, vjerojatno je dovoljno tek spomenuti kako je on

¹⁰ Pridjev „hrvatski“ ovdje nije korišten s ciljem da reflektira nacionalni, etnički ili neki slični karakter ovog pokreta, već kao tehnički termin koji se koristi zato što je djelovanje hrvatskog radničkog pokreta bilo geografski i teritorijalno ograničeno na Hrvatsku i Slavoniju, pokrajine koje su i krajem devetnaestog stoljeća smatrane hrvatskim zemljama, a koje su, zbog podijele Austro-Ugarske Monarhije na austrijski i mađarski dio, bile jasno odijeljene od Dalmacije, pokrajine koja je također smatrana hrvatskom.

predstavljao svojevrsnu idejnu preteču kasnijeg socijalističkog i komunističkog djelovanja koje će uvelike odrediti razvoj povijesti ovih prostora u dvadesetom stoljeću, ali i do danas.

3. Ograničenja

Kao temeljna objektivna prepreka istraživanja, kakvo je naznačeno u prvom poglavlju, nameće se problem manjka izvorne arhivske građe. Naime, s obzirom na predmet istraživanja, izvori kao što su osobna korespondencija i zapisi vođa pokreta bili bi idealan temelj za proučavanje prisutnosti marksističke teorije u radničkom pokretu, međutim, takvi izvori uglavnom nisu sačuvani.¹¹ Problem s izvorima za istraživanje ideologije radničkog pokreta u Hrvatskoj uvidjela je već Mirjana Gross naznačivši kako manjak izvora i njihova nepouzdanost otežavaju identifikaciju ideološke orijentacije ranog radničkog pokreta (GROSS 1965: 118). Iako je Gross ovu ocjenu izrekla prije više od pola stoljeća, čini se kako ona ostaje aktualna i danas. Naime, postojeći, ili arhivski sređeni, izvori uglavnom su spisi raznih organa vlasti koji izvještavaju o socijalizmu i njegovim manifestacijama na prostoru Hrvatske i Slavonije. Uz to što su ovakvi spisi zbog neupućenosti autora i njihova proizvoljnog etiketiranja raznih ljevičarskih pokreta nepouzdati u definiranju pojedinih aspekata socijalizma, odnosno u odjeljivanju socijaldemokracije od komunizma ili od anarhizam (PEJIĆ 2016: 58), oni su znatno primjereniji imagološkom pristupu, nego li nekom obliku političke antropologije i historije ideja kao polazišnih perspektiva ovog rada. Stoga su za izradu rada primarno korištene novinske publikacije socijalističke ili lijevo-političke provenijencije, ali i određen broj djela suvremenika radničkog pokreta te spisi Marxa, Engelsa i nekolicine drugih istaknutih socijalista. Upravo primjena novijih metoda na konvencionalne izvore, poput novinskih publikacija, omogućava nadilaženje ograničenja koje je Gross istaknula te istraživanje ideologija radničkog pokreta.

4. Teza

Kao što je ranije spomenuto, radovi koji se bave ideološko-teorijskom pozadinom hrvatskog radničkog pokreta gotovo su nepostojeći. Jedan od razloga za to zasigurno je i navedeni ograničavajući nedostatak izvora. Uz mogući izostanak interesa istraživača, kao

¹¹ Znatna dio dokumenata vezanih uz djelovanje hrvatskog radničkog pokreta u devetnaestom stoljeću vjerojatno se nalazio u arhivu Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Međutim taj je arhiv, koji se tada nalazio u Beogradu, njemački Gestapo u potpunosti uništio tijekom Drugog svjetskog rata (MILENKOVIĆ 1974: 11-12).

potpuno subjektivnu kategoriju, važan razlog manjka produkcije radova ovakvog karaktera je i činjenica da rani hrvatski radnički pokret nije aktivno pridonio razvoju socijalističke misli. Odnosno, za razliku od zemalja u okruženju, u Hrvatskoj i Slavoniji devetnaestog stoljeća, doista se nisu razvili autohtoni socijalistički mislioci, a onda ni autohtona socijalistička misao. Mirjana Gross ovo objašnjava idejom da se zbog konstantne borbe na ekonomskom i političkom planu hrvatski socijalistički aktivisti nisu mnogo bavili teorijskim pitanjima (GROSS 1965: 121). U pogledu političke borbe protiv represije Kluenova režima, represije koja je kroz zabranu radničkog samoorganiziranja bila izraženija nego u ostatku Habsburške Monarhije (PEJIĆ 2016: 53), ova se ocjena doima ispravnom. Međutim, već površan komparativni pogled na Hrvatskoj susjedne zemlje, kao što su Srbija i Mađarska, daje naslutiti kako je ideja koju iznosi Gross odviše simplificirana, odnosno, kako je uzroke manjka izvorne socijalističke misli potrebno tražiti šire od same ekonomsko-političke situacije.

Cjelokupno istraživanje uvjeta produkcije socijalističke misli u Hrvatskoj 19. stoljeća te prisutnost njenih određenih aspekata u radničkom pokretu, uvelike bi nadilazilo okvire ovog rada. Stoga će neki od tih uvjeta tek u manjoj mjeri biti objekt istraživanja, a umjesto toga on će se fokusirati na pokušaj dokazivanja dvojake teze da je unutar radničkog pokreta postojalo apstraktno, ali snažno poimanje Marxa i marksizma kao idejnog vodstva pokreta te da su barem vođe pokreta doista shvaćali kako kontekst njihova djelovanja određuje poseban pristup teoriji, prisvajanju njenih određenih aspekata i konačno uvjetuje izostanak potrebe za njenom produkcijom.

5. Hrvatski radnički pokret do 1897. godine

Pretpostavka razvoja radničkog pokreta, kao i radništva samog, svakako je bila industrijalizacija, čitav sklop društvenih mehanizama koji joj prethode i koji ju prate te koje možemo objediniti pod pojmom modernizacija. Ti se modernizacijski mehanizmi, od kojih je neizostavan dio demografska tranzicija, u zemljama europskog centra pokreću još od samog početka 19. stoljeća (BEREND i RÁNKI 1996: 69). Međutim, hrvatski su krajevi, kao dio europske periferije, znatno kasnije zahvaćeni procesom modernizacije koji je ovdje velikim dijelom uvjetovan upravo utjecajem „centra“ (idem: 70). Tijekom čitavog 19. stoljeća Hrvatska ostaje jedan od privredno i društvo nerazvijenijih predjela Europe (KORAČEVIĆ 1984: 241). Naime, na pragu posljednjeg desetljeća 19. stoljeća, 1890. godine, poljoprivreda

je još uvijek, bez ikakve konkurencije, najznačajnija privredna grana te se njome bavi gotovo 85% stanovništva (ŠIDAK, GROSS i KARAMAN 1968: 197). S druge strane, radničko stanovništvo čini svega nešto više od 12% ukupne populacije (idem: 197). Takvo stanje ne favorizira stvaranje snažnijeg radničkog pokreta, ali ni samosvjesno organiziranje postojeće radničke populacije u jedinstvenu klasu. Još sredinom 19. stoljeća, kao uzrok opće nerazvijenosti Imbro Tkalac identificira zaostalu društvenu strukturu, odnosno dominaciju feudalnih i crkvenih slojeva koji koče modernizacijske procese (KORAČEVIĆ 1984: 243-245). Bez obzira da li je modernizacija produkt promjene oblika proizvodnje, odnosno promjena u bazi, ili je ona produkt utjecaja društvene nadgradnje na bazu, kao što sugerira Tkalac, činjenica je kako Hrvatska još potkraj 19. stoljeća spada u zaostale i iznimno agrarno orijentirane predjele Europe, što znatno otežava razvoj radništva, a s time i socijalističkih ideja.

Pa ipak, čini se da neke socijalističke ideje dopiru, premda i kao tek nerafinirani koncepti, do hrvatskih krajeva već u desetljeću nakon revolucionarne 1848. godine (PEJIĆ 2016: 59). Štoviše, već same 1848., na kongresu u Pragu, nekolicina Hrvata dolazi u doticaj s Bakunjinom, kasnije slavnim anarhistom, koji tada zagovara formiranje neke vrste federalističke radničke zajednice (idem: 46). Međutim, pravi začetci radničkog pokreta mogu se pronaći tek dvadesetak godina kasnije, krajem 1860-ih (BILANDŽIĆ, BRKIĆ, CAZI, JELIĆ, KOBSA i RAJČEVIĆ 1969: 9). Prve radničke organizacije javljaju se u Osijeku gdje je 1867. godine osnovano „Osječko radničko-obrazovno društvo“ (MAŽURAN 1967: 5), a čini se da je ondje, 1871. godine, osnovana i podružnica Međunarodnog udruženja radnika, odnosno I. Internacionale (PEJIĆ 2016: 65). Prema izvještaju bečkog ministarstva unutarnjih poslova, Pokrajinski komitet I. internacionale te iste 1871., postojao je i u Zagrebu (CAZI 1958a: 11). Međutim, iako je još 1869. došlo do pokušaja osnivanja, Zagrebačko radničko društvo osnovano je tek krajem 1872. godine (CAZI 1958a: 6; ŠIDAK, GROSS i KARAMAN 1968: 199). Kao važan moment u ovim počecima pokreta valja spomenuti list *Radnički prijatelj* kojeg 1874. pokreće tipograf Dragutin Kale, a kojeg su 21.2.1875., prilikom prve javne radničke skupštine u Zagrebu, okupljeni radnici proglasili svojim glasilom (BILANDŽIĆ, BRKIĆ, CAZI, JELIĆ, KOBSA i RAJČEVIĆ 1969: 19). Međutim, već iste godine kada je proglašen glasilom radnika, *Radnički prijatelj* se gasi i prestaje izlaziti (VESOVIĆ 1979: 18). Iako postoje radnička društva i odvijaju se štrajkovi, sve do pred kraj 80-ih godina loša organizacija i izostanak politizacije koja je nadomještena tek površnim

ekonomskim ciljevima, onemogućavaju da se ta nekolicina separatnih društava transformira u radnički pokret (GROSS 1957: 171; MARJANOVIĆ 1954: 42-43).

Krajem 80-ih godina, a napose 1889. godine kad je osnovana II. internacionala i Austrijska socijaldemokratska stranka, radnički pokreti i socijalistička misao dobivaju snažni i organizirani vjetar u leđa, kako diljem Europe, tako i u Monarhiji (GROSS 1957: 171). Upravo temeljem zaključaka Pariške konferencije II. internacionale, grupa socijalistički orijentiranih radnika 1890. godine u Zagrebu, uz dopuštenje Gradskog poglavarstva, po prvi puta organizira prvomajsku proslavu (GROSS 1957: 24-25; ŠIDAK, GROSS i KARAMAN 1968: 199). Iako Khuenov režim nastoji suzbiti stvaranje radničkog pokreta i prodiranje socijalističke misli uvođenjem raznih represivnih mjera (PEJIČ 2016: 53), sa zakašnjelom modernizacijom napokon se stvara čitateljsko polje koje omogućava uspješnu produkciju i opstanak radničkih tiskovina. Tako, 1. travnja 1892. godine, s Otom Dupinom kao urednikom, počinje izlaziti list *Sloboda* koji se već u prvom broju eksplicitno klasificira kao radnički i socijalistički medij usmjeren ka širenju ideje socijaldemokracije (*Sloboda* 1. 4. 1892.). Dvije godine kasnije, točnije 8. i 9. rujna 1894., četrdeset predstavnika radničkih grupacija iz Hrvatske i Slavonije u Zagrebu osniva Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije,¹² prvu socijalistički orijentiranu političku stranku na jugoslavenskom prostoru (*Sloboda*, 21.9.1894.).

Teorijski temelj rada novoosnovane SDSHS u većini promatranog perioda bio je Hainfeldski program koji je preuzet od austrijskih socijaldemokrata (KORAĆ 1929: 117), dok se u praksi rad Stranke uglavnom manifestirao kroz zahtjev za uvođenjem općeg prava glasa (ŠIDAK, GROSS i KARAMAN 1968: 201). Iako su tim zahtjevom socijalistički agitatori stekli brojne simpatije te relativno široku podršku (idem: 201), oni se istovremeno suočavaju i s represijama koje provodi Khuenova vlast i s antisocijalističkim tendencijama oporbe, u prvom redu Stranke prava (GROSS 1957: 177). Zbog svog djelovanja, odnosno zbog relativno uspješnog širenja baze podržavatelja, posebno u seoskim predjelima Srijema, Slavonije i Zagorja, nakon izbora 1897. godine Khuen pokreće progone i niz insceniranih procesa kojima nastoji, a privremeno i uspijeva, ugušiti radnički pokret kroz odstranjivanje njegovih vođa s političke i društvene scene (GROSS 1957: 177; ŠIDAK, GROSS i KARAMAN 1968: 204). Iako glasilo SDSHS i hrvatskog radničkog pokreta, *Sloboda*, uz pomoć slovenskih i austrijskih socijalista nastavlja izlaziti, nakon represivnih akcija iz 1897.,

¹² U radu se za Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije ponekad koristi kratica SDSHS ili se ona jednostavno naziva Strankom.

radnički pokret zapada u krizu u kojoj aktivno djelovanja nastavlja tek marginalna skupina radnika i to kroz ilegalne sindikalne organizacije (GROSS 1957: 177; ŠIDAK, GROSS i KARAMAN 1968: 204). Socijalistički radnički pokret doista će ponovno oživjeti na početku dvadesetog stoljeća (GROSS 1957: 177), međutim, ova cezura djelovanja, nasilno uvedena represijom vlasti, predstavlja kraj nekog ranog razdoblja radničkog pokreta i socijalističke misli u hrvatskim zemljama te je stoga i logičan odabir za gornji okvir ovog rada.

Oni malobrojni istraživači koji su se bavili fenomenom radničkog pokreta složni su u tvrdnji kako on u hrvatskim zemljama nastaje pod utjecajem, ili stranog radništva ili domaćih radnika koji su svoje socijalističke stavove stekli za boravka i rada u razvijenijim dijelovima Monarhije i Europe. Prema dokumentima gradske uprave, još 1847. godine kroz Osijek prolazi grupa stranih aktivista koja biva etiketirana kao anarhisti (PEJIĆ 2016: 59). Međutim, do značajnijeg prodiranja socijalističkih ideja u Hrvatsku dolazi tek tijekom 60-ih godina (idem: 62). Vidljiva realizacija tih ideja javlja se na samom kraju desetljeća i početkom 70-godina s već navedenom pojavom prvih radničkih organizacija. O tome prodiranju vanjskih utjecaja jasno svjedoči i osnivanje podružnice „Radničke bolesničko-invalidske blagajne“ iz Budimpešte u Osijeku, 1875. godine (idem: 65). Također, iako uredništvo *Radničkog prijatelja* svoj list izdaje vodeći se njemačkom socijaldemokracijom kao uzorom (BILANDŽIĆ, BRKIĆ, CAZI, JELIĆ, KOBISA i RAJČEVIĆ 1969: 19), kako on izlazi svega nekih godinu dana, u ovom je razdoblju strani, i uglavnom subverzivni, tisak temelj socijalističke agitacije (PEJIĆ 2016: 53). Tako 1876. godine „Hrvatsko tipografsko društvo“ odgađa izdavanje vlastitog časopisa i donosi odluku da se članovima društva mora omogućiti čitanje *Vorwärtsa* (CAZI 1958a: 105), lista njemačke socijaldemokracije koji počinje izlaziti iste godine (STENSON 1989: 42). O prisutnosti strane štampe svjedoči i optužba državnog tužiteljstva, podignuta u Zagrebu 1884. zbog veleizdaje i uvrede kralja, protiv Wolfganga Hiže, Franje Strmca i njihovih suradnika (CAZI 1958a: 39-42). Ondje je navedeno kako je jedna od dužnosti članova društva okupljenog oko Hiže i Strmca, dobavljanje časopisa koji šire socijaldemokratsku misao (idem: 42). Imenom se navodi dio časopisa kao što su *Freiheit*, *Radikal*, *Organ der Socialisten Ungarns*, *der Sozialdemokrat*, i tako dalje (idem: 42). Također, postoje podaci da se sredinom 80-ih godina u kavani Kauders na Krvavom mostu redovito mogao pročitati bečki *Arbeiter Zeitung*“ (idem: 65). Da su listovi poput *Freiheit* i *Der Rebel* bili prisutni u Hrvatskoj potvrđuju i navodi Vitomira Koraća, jednog od istaknutih sudionika radničkog pokreta 19. stoljeća, ali i političkog života prvih nekoliko desetljeća 20. stoljeća (KORAĆ 1929: 103-104).

Jasno je vidljivo već iz naziva navedenih tiskovina kako socijalističke ideje na hrvatski prostor stižu posredstvom njemačkog jezika, ali i iz njemačkih i iz mađarskih krajeva. Iako, izuzev kratkotrajnog *Radničkog prijatelja*, sve do 90-ih godina nije bilo značajnih radničkih tiskovina u hrvatskim krajevima, valja spomenuti kako se one veoma rano javljaju na srpskom teritoriju. Naime, već sredinom 1871. godine poznati socijalist Svetozar Marković, u Beogradu pokreće prvi socijalistički list na prostoru Balkana, *Radenik* (MARJANOVIĆ 1954: 16; VESOVIĆ 1979: 17). U *Radeniku* je, u nastavcima, objavljeno Marxovo djelo *Građanski rat u Francuskoj*, ali i dva poglavlja *Kapitala* (VESOVIĆ 1979: 17). Iste je godine, u listu *Pančevac*, objavljuvanom u Pančevu, prvo u nastavcima, a zatim i zasebno, kao brošura, objavljen *Manifest komunističke partije*, temeljni rad Marxa i Engelsa (idem: 17). Iako oba ova lista izlaze na ćirilici, oni donose geografski najbliže i najranije poznate prijevode Marxovih tekstova na neki južno slavenski jezik. Jesu li, i kolikoj mjeri, ovi srpski listovi, a s njima možda i sama Marxova djela, bili prisutni u hrvatskim zemljama početkom 70-ih godina 19. stoljeća, teško je reći. Naime, bez obzira na geografsku i političku bliskost s prostorom njihova izlaženja, izgleda da primjerci ovih listovi nisu do danas ostali sačuvani u Hrvatskoj i Slavoniji, a ni ne spominju se u poznatim izvorima. Ipak, postoji podatak da je barem *Pančevac* u jednom broju mogao biti prisutan u Hrvatskoj, točnije u Karlovcu. Naime, u kolovozu 1870. godine, Svetozar Marković, koji se tada nalazi na liječenju u Karlovcu, prima berem jedan članak objavljen u *Pnačevcu* te piše odgovor na njega (McCLELLAN 1964: 127-128). Iako zbog oskudnih podataka za sada nije moguće utvrditi jesu li ove rane srpske socijalističke tiskovine stizale u hrvatske krajeve te kakav je bio njihov utjecaj na radnički pokret, one su već zbog blizine izlaženja i svima razumljivog jezika zanimljiv dodatak prema njemačkom, austrijskom i mađarskom području orijentiranom razmatranju vanjskih utjecaja na hrvatski radnički pokret.

Kao što je ranije naznačeno, s osnivanjem II. internacionale, hrvatski radnički pokret dobiva novi institucionalni i međunarodni podložak svog djelovanja. Iako se delegati iz hrvatskih zemalja u izvještajima ne spominju, barem ne zasebno, kao članovi Pariškog, odnosno prvog kongresa II. Internacionale (MORRIS 1889), oni su sukladno odlukama ovog kongresa već sljedeće, 1890. godine u Zagrebu organizirali prvomajsku proslavu (GROSS 1957: 24-25). Nekoliko godina kasnije, na trećem kongresu održanom u Zürichu 1893. te na četvrtom kongresu održanom u Londonu 1896. godine sudjeluje Ivan Ancel, najistaknutiji od vođa radničkog pokreta u hrvatskim zemljama (CAZI 1958a: 149). Kao predstavnik hrvatskih socijalista, Ancel više puta sudjeluje na kongresima mađarske Socijaldemokratske stranke, a

na njihovom trećem kongresu održanom 1894. godine čak je i izabran u njegovo predsjedništvo („Ancel, Ivan.“). Ova sudjelovanja na inozemnim kongresima, koja se mogu pratiti od jačanja radničkog pokreta početkom 90-ih, ukazuju da socijalisti iz hrvatskih zemalja prate međunarodni razvoj radničke i socijalističke misli te zasigurno otvaraju mogućnost snažnijeg utjecaja većih inozemnih organizacija na djelovanje hrvatskog radništva. Štoviše, o tom inozemnom utjecaju svjedoči i izvještaj koji državni nadodvjetnik šalje banu 3. listopada 1894. godine. U izvještaju stoji:

„Prema tome dao sam na izpitivanje i motrenje okolnosti koje unapredjuju tendencije socialističke u radničkom, malo obrtničkom i seljačkom staležu, te sam došao do donjekar očekivanog rezultata, da ovdašnji pojavi ove vrsti u naravi uvijek uzsljedjuju nakon sličnih pokretah sbivših se u Budimpešti, Beču, Berlinu itd. malo vremena prvo. Sasvim je dakle jasno, da se time prije svega dade konstatovati njeka suvislost međunarodna.“ (GROSS 1957: 50)

Uz utjecaj koji su imale inozemne socijalističke organizacije, na radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji utječu, kao i ranije, migracije radnika, ali i dolazak istaknutih socijalističkih agitatora. Tako dokumenti bilježe da je 1894. godine u Osijek pristigao tada poznati socijalistički agitator Henrik Wieneke, a da je tri godine kasnije, 1897., na prostoru Slavonije djelovao istaknuti srpski socijalist Vasa Pelagić (PEJIĆ 2016: 69-72).

Radnički pokret u Hrvatskoj nije fenomen tek kraja stoljeća. Njegove začetke možemo tražiti još u 60-im, a napose u 70-im godinama devetnaestog stoljeća i utjecaju koji je posredstvom radničkih migracija, uglavnom, sezao iz zemalja bližih modernizacijskom centru Europe. Do kraja promatranog perioda, odnosno do 1897. godine, moguće je identificirati, koliko god iskrivljenu, razvojnu liniju radničke i socijalističke misli koja seže gotovo trideset godina u prošlost. Tijekom tih trideset godina, socijalistička se misao, koja može uključivati i sam marksizam, bilo kroz subverzivni tisak ili pojedinačne agitatore i unatoč represiji vlasti širi hrvatskim zemljama. Međutim, otvoreno je pitanje kakva je bila uloga i primjena te misli unutar radničkog pokreta, odnosno, predstavlja li ona tek teško razumljiv simbol marginalno poznat samo vođama pokreta ili je ona doista bila ideološko teorijska podloga djelovanja radnika i socijalista Hrvatske i Slavonije.

6. Marx u izvorima i diskursu

Bez obzira na često, ali i opravdano, istican periferni položaj hrvatskih zemalja koje tijekom 19. stoljeća znatno zaostaju na svim društvenim poljima, shvaćenim u najširem smislu, za europskim predvodnicama modernizacije, Marx i marksizam nisu bili nepoznati pojmovi u Hrvatskoj. Tako prema bilješkama Josipa Šilovića, tada studenta prava (LORKOVIĆ 1995: 7), znamo da je još 1881. godine, Blaž Lorković u sklopu nastave održao više predavanja o socijalizmu i komunizmu. Prema Šilovićevim zapisima, na predavanju održanom 21. prosinca, Lorković se dotiče i samog Marxa (idem: 138). Na tom je predavanju Marx naveden kao „najznamenitiji pisac socijalne demokracije“, vođa komunističkog saveza i glavni pokretač Internacionale (idem: 138). Izlažući samu Marxovu misao, Lorković ističe:

„Karl Marx dokazuje u spisu: *System der Welteconomie* (1848.) da samo glede stvari pokretnih je opravdano privatno vlasništvo. Zemljišta bi se imala obradivati u društvu.“ (idem: 138)

Nekoliko godina kasnije, 1889. godine, u svom najznačajnijem djelu, *Počela političke ekonomije*, Lorković spominje Marxa kao osnivača „Internacionale“ i vođu socijaldemokrata (idem: 303). Zanimljivo je da Lorković Marxa sada eksplicitno svrstava među socijaliste zajedno sa Saint-Simonom, Proudhonom, Lassalleom i drugima, a kao komuniste navodi samo Babeufa i Cabeta (idem: 302). To je objašnjivo njegovim shvaćanjem komunizma:

„Skrajnje krilo socijalizma jest komunizam, koji pobija sve pravo vlasnosti te zahtieva, da se uvede podpuna zajednica imovine; sve bi imalo biti skupno i svi bi imali jednako uživati zajedničku imovinu.“ (idem: 302)

Doima se kao da je Lorković dovoljno upoznat s Marxovim radom, no ne slaže se potpuno s njegovim shvaćanjem komunizma. Pred kraj stoljeća o Marxu, u djelu *Poviest najnovijeg vremena od godine 1815. do godine 1878.*, kratko piše povjesničar Ivan Rabar. On Marxa spominje kao vođu socijaldemokrata i predstavnika Njemačke u „I. internacionali“ (RABAR 1898: 424 i 510). Iako su i Lorković i Rabar bili visokoobrazovani intelektualci („Rabar, Ivan.“; „Blaž, Lorković.“), već i njihovo referiranje na Marxa dokazuje kako je svijest o njegovu radu postojala unutar javnog diskursa u onodobnoj Hrvatskoj, iako ne nužno i unutar diskursa pripadnika radničkog pokreta.

Za smještaj Marxa i marksizma, kao znakova unutar diskursa hrvatskog radničkog pokreta, vjerojatno ponajbolji izvor predstavljaju socijalističke i radničke tiskovine koje su

zbog svoje dostupnosti imale velik utjecaj na kreiranje diskurs. Unutar promatranog perioda, dvije su značajne tiskovine koje je moguće okarakterizirati kao radničke i socijalističke, *Radnički prijatelj* i *Sloboda*. Iako je od početka kratkotrajnog izlaženja *Radničkog prijatelja* u listopada 1874., pa do 1897. godine, bilo još nekoliko pokušaja stvaranja novinskih publikacija usmjerenih radništvu, ti pokušaju, zbog marginalnog utjecaja ili izostanka jasnije političke profilacije, uglavnom nisu pobliže analizirani u ovom radu. Od njih valja spomenuti tek *Radnički glasnik*, tiskovinu koja je izlazila u Zagrebu između 1887. i 1889. godine te koja, bez obzira na sugestivan naziv, nije imala neku jasniju političku koncepciju ili težnju za općom politizacijom radničkog pitanja.

Radnički prijatelj dvojezične su novine, na hrvatskom i njemačkom jeziku, jasne socijalističke orijentacije koje izlaze na tjednoj bazi između 4. listopada 1874. i 25. travnja 1875. godine. Kroz sve brojeve ovog lista provlači se socijalistička misao, a više članaka nastoji objasniti poglede socijalista na ekonomiju i gospodarstvo. Međutim, uredništvo novina predvođeno Franjom Potisakom ne opredjeljuje se, barem ne eksplicitno, kao sljedbenik nekog od socijalističkih mislioca. Tako se ni sam Marx uopće ne spominje u ovim novinama, a njegov eventualni utjecaj na stavove autora pojedinih članaka previše je nejasan da bi se mogao identificirati. Štoviše, jedini članci koji se eksplicitno bave socijalističkim misliocima izlaze u jedanaestom i dvanaestom broju pod naslovom „Radnički pokret“ (*Radnički prijatelj*, 13. 12. 1874.; *Radnički prijatelj*, 20. 12. 1874.). Iako se ne spominje Marx, članci navode neke od socijalističkih vođa koji su oblikovali radnički pokret do početka 60-ih godina 19. stoljeća. Na kraju članka iz broja dvanaest najavljeno je kako će u nekom narednom broju biti obrađeni stavovi Lassallea i razvoj pokreta nakon 60-ih godina, međutim, serija ovih članaka nije nastavljena te stoga ostaje nepoznato koga je još, uz spomenutog Lassallea, autor članaka smatrao važnim za radnički pokret.

Spomenuti *Radnički glasnik*, kako nema jasno vidljivu političku profilaciju, barem ne socijalističku, u objavljenim člancima uglavnom ni ne iznosi razradu teorijske ili ideološke podloge djelovanja hrvatskog radničkog pokreta. Međutim, iako sasvim marginalno, Marx i njegova poznata izreka, „Proleteru svijet zemalja, ujedinite se“, spominju se u barem dva članka. Prvi puta u članku dr. Vinka Matijevića, „Kako djeluje množenje pučanstva i napredak privredne djelatnosti na plaću radnje, rentu zemljišnu i dohodak kapitala“, objavljenom u 23. broju iz 1887. godine. Matijević ovdje Marxa navodi kao mislioca koji na kraju duge linije sociologa, koja seže od radova Adama Smitha, dokazuje kako je ekonomski napredak nemoguć bez promjene društvenog okvira (*Radnički glasnik*, 15. 12. 1887.). Valja

spomenuti kako u tekstu članka Matijević, govoreći o najamnom radu koristi sintagmu „gvozdeni zakon“ (idem) koju Marx pripisuje Ferdinandu Lassalleu (MARX 1979: 385). Drugi je članak izvještaj s kongresa Internacionale u Parizu, objavljen 15. kolovoza 1889. godine. U članku se navodi kako su se svi prisutni delegati složili oko jedne stvari, a to je da se odnosi među radnicima moraju voditi geslom „Radnici sviju zemalja ujedinite se!“ (*Radnički glasnik*, 15. 8. 1889.) Uz ovo citiranje Marxove izreke, nešto dalje u članku se spominje kako je na konferenciji došlo do pokušaja sjedinjenja dviju socijalističkih struja, marksista i posibilista (idem). Zanimljivo je da pisac izvještaja ne navodi tko je autor navedenog citata koji poziva na ujedinenje radništva sviju zemalja. S obzirom na to da se kasnije u tekstu spominju marksisti, logičan je zaključak da autor smatra Marxovu izreku dovoljno poznatom čitateljstvu da bi izostala potreba za navođenjem njena autora.

Znatno bolji izvor za istraživanje diskursa radničkog pokreta zasigurno su socijalističke novine *Sloboda* koje izlaze od 1. travnja 1892. pa i nakon granice promatranog razdoblja, odnosno i nakon 1897. godine. Iz njih se može iščitati da je Marx, kao simbol, imao važnu ulogu u radničkom pokretu na kraju 19. stoljeća. Na razini diskursa ta se uloga može najjednostavnije ocijeniti analizom uporabe Marxova imena i varijacija njegove slavne krilatice „Proleterci sviju zemalja, ujedinite se“. S obzirom na to da *Sloboda*, kao izvor, pokriva obujmom i značenjem velik dio izvornog materijala, za ovaj rad značajniji članci bit će prezentirani vodeći računa o kronološkom redu njihova nastanaka s ciljem konstituiranja polja diskursa hrvatskog radničkog pokreta te Marxa i marksizma kao elemenata tog diskursa.

Prvi puta kada se u *Slobodi* spominje Marxova slavna sintagma, sada u obliku, „Proleterci svih zemalja udružite se!“ je u izvještaju s prvomajske radničke skupštine objavljenom 15. svibnja 1892. u četvrtom broju ovih novina (*Sloboda*, 15. 5. 1892.). U taj je izvještaj uvršten prijevod govora koji, na njemačkom jeziku, drži „drug Burkele“ te koji, nakon opisa teških životnih uvjeta hrvatskog radništva, svoj govor završava pozivom na djelovanje i navedenom sintagmom (idem). Sljedeći puta kada se Marx pojavljuje na stranicama *Slobode* bilo je 15. ožujka 1893. godine, samo jedan dan nakon desete obljetnice njegove smrti. Marx se spominje tek u oglasu kojim društvo „Ravnopravnost“ šturo najavljuje održavanje sastanka u spomen na tu obljetnicu (*Sloboda*, 15. 3. 1893.). Međutim, dva tjedna kasnije, 1. travnja, objavljen je prijevod teksta, odnosno kratke biografije koju je Engels napisao povodom desetgodišnjice Marxove smrti. Za ovaj je rad, od same Engelsove biografije, bitniji kratki uvodnik koji dodaje redakcija lista. Naime, ondje stoji:

„Na 14. ožujka prošlo je 10 godina, da je prvak i učitelj naš Marx umro. Doista, neumoljiva smrt, ona mu je pokosila život, nu uspomena na njega, djela njegova, nauka njegova, ona živi i živiti će dokle bude potištenih. Sudrug u radu njegovu, Fridrik Engels opisao je njegov život i rad, za „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“, da se i mi odužimo uspomeni njegovoj, pa da predočimo našem radništvu život učitelja sviju nas, donosimo ga u prevodu.“ (*Sloboda*, 1. 4. 1893.)

Eksplícitna identifikacija Marxa kao učitelja radništva i socijalista, već na površinskoj razini govori o stavu autora članka, odnosno redakcije *Slobode*, međutim ovako jasna identifikacija pojačava ideju važnosti Marxove ličnosti čak i kod pripadnika radničkog pokreta koji s njom možda i nisu upoznati u mjeri većoj od one koju pruža kratka Engelsova biografija te funkcionira kao artikulacijska praksa koja određuje značenje ovom označitelju.

Marx se na stranice *Slobode* vraća već mjesec dana nakon objave biografije, u broju objavljenom 1. svibnja 1893. godine, točnije, u članku „K proslavi 1. svibnja“, sastavljenom povodom obilježavanja prvomajskog praznika rada. Autor članaka, otisnutog na prvoj strani neuobičajenom i vizualno upečatljivom crvenom bojom, poziva radnike da se pridruže međunarodnim naporima socijaldemokrata za poboljšanjem radničkog položaja te kod poziva na radničku solidarnost izjavljuje: „Sjetimo se rieči velikana Marxa: Proletarci sviju zemalja sjedinite se“ (*Sloboda*, 1. 5. 1893.). Ipak, znatno je zanimljiviji izvještaj s ove prvomajske proslave, objavljen dva tjedana kasnije, 15. svibnja. Na početku izvještaja je dan veoma zanimljiv opis ambijenta u kojem se proslava odvija:

„Velika dvorana „Sokola“ bila je priredjena u proslavu tog dana, uz predsjednički stol stajala su na crvenih stalcih poprsja socijalističkih pobornika Marxa i Lassallea, a tik do njih na stolu nadpisi „Proleterci sviju zemalja sjedinite se“ – „Radnici su temelj svjetske budućnosti“. Lozinke tih prvaka.“ (*Sloboda*, 15. 5. 1893.)

Na ovaj opis dobro se nadovezuje dio govora Ivana Ancela, jednog od vođa radničkog i socijalističkog pokreta u Hrvatskoj:

„I pri tome veli se, da su „švabski agitatori“ koji viču. Jest u ovoj dvorani dva su „švabe“ evo (pokazujući) Marxa i Lassallea, jest to su dva „švabska agitatora“ učinila, da se je i u Hrvatskoj počelo radništvo buditi. Neka im bude zato slava! (Burni i dugotrajni slava im!)“ (idem)

U istom govoru Ancel opisuje političko-stranačku pozadinu radničkog pokreta u Hrvatskoj:

„Nama kojim se veli, da smo „švabski agitatori“, dužnost je pokazati, kako je hrvatskim radnikom mjesto samo u jednoj stranici, a to je lievo krilo lieve radikalne stranke, u socijalnoj demokratiji.“ (idem)

Ovaj izvještaj pruža značajan uvid u vizualnu simboliku radničkog pokreta, ali i u artikulacijsku praksu socijalističkih agitatora. Korištenje bista u svrhu vizualne reprezentacije olakšava povezivanje apstraktnih pojmova socijaldemokracije s pristupačnim i lakše razumljivim fenomenima kao što su povijesne ličnosti, a izravno pripisivanje zasluga Marxu i Lassalleu za pokretanje radničkog pokreta u Hrvatskoj omogućava identifikaciju tih ličnosti i apstraktnog poimanja njihova rada sa samim radničkim pokretom u Hrvatskoj i Slavoniji.

Iako se Marxovo ime i ranije marginalno spominju u barem jednom tekstu, za ovaj rad značajan članak javlja se u *Slobodi* objavljenoj nakon prvomajske proslave 1894. godine. Kao i u slučaju proslave održane godinu dana ranije, 4. svibnja 1894., objavljen je izvještaj koji uključuje govor Ivana Ancela. U tom govoru, koji je zapravo odgovor na kritiku jednog od sudionika prvomajske skupštine, Ancel napominje:

„Govori se da je socijalizam propaganda švabštine, valjda zato, jer su Marx i Lassalle (pokazujući na njihova poprsja na predsjedničkom stolu) bili Njemci. Nu gospodo, zar vi neznate, da su ideje socijalizma [smislili]¹³ drugi narodi. Zar neznate za jednoga Saint Simona, Consideranta, Fourniera i druge. To su bili utopiste, a Marx, koji je protekao iz Njemaca, naroda koji po svojoj naravi prokuhava ideje koje se drugdje rode, Marx je iz utopije utemeljio znanost. Neka je čast, komu treba da je čast. Pa ako je nešto dobro u Njemaca zašto da to svi narodi ne primaju!“ (*Sloboda*, 4. 5. 1894.)

Iako se ovaj puta ne spominje u samom uvodniku članka, očito je iz govora da je interijer dvorane u kojoj je održana skupština jednako uređen kao i godinu dana ranije, odnosno biste Marxa i Lassallea smještene su na istaknutom i svima vidljivom mjestu. Zanimljivo je da ovaj puta Ancel u svom govoru ne zastupa eksplicitno oba socijalistička mislioca, već samo Marxa. Uz to, vidljivo je kako Ancel nastoji odmaknuti Marxa od očito pejorativnog termina „Švaba“. U govoru sa prvomajske skupštine održane 1893. to se može iščitati iz uporabe navodnika u tekstu (*Sloboda*, 15. 5. 1893.), a ovdje razlikuje Švabe od

¹³ Vjerojatno zbog tiskarske greške, glagol tog smisla nedostaje u izvoru.

Nijemaca te se čak trudi istaknuti kako su socijalizam osmislili pripadnici drugih naroda, a ne sami Nijemci (*Sloboda*, 4. 5. 1894).

Nekoliko mjeseci kasnije osnovana je Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije. O osnivanju Stranke svjedoči *Sloboda* izdana 21. 9. 1894. godine. Naime u ovom je broju kroz nekoliko članaka objavljeno da je osnovana SDSHS te su donijeti izvještaji s više organizacijskih sastanaka. Na prvoj stranici novina istaknut je citat, potpisan Marxovim imenom „Sirotinjo sviju zemalja sjedini se!“ (*Sloboda*, 21. 9. 1894.) Iako nema daljnjeg ili eksplicitnog povezivanja s Karlom Marxom, činjenica da je njegova izreka stavljena u zaglavlje članka, odmah pored naslova, dobro svjedoči o stavu novoosnovane Stranke spram teorijskog izvorišta svoga djelovanja, odnosno, možemo zaključiti kako je, barem nominalno, na rad Socijaldemokratske stranke već od osnivanja utjecala ideja djelovanja u skladu s Marxovim zamislima.

Sve do 1895. godine u *Slobodi* izostaju članci koji izravno polemiziraju s nekim akterima javnog života hrvatskih zemalja ili s neistomišljenicima socijalista. Međutim, u veljači i ožujku 1895. godine objavljeno je nekoliko članaka u kojima zagovornik socijalizma, potpisan tek kao Živojin, polemizira s Milanom, autorom koji članke objavljuje u *Obzoru*, glasilu Hrvatske stranke prava. Polemika se uglavnom vodi oko pitanja važnosti Marxa i njegove misli unutar polja društvenih znanosti, a napose ekonomije. Tako u *Slobodi* objavljenoj 21. veljače Živojin, uz brojne pohvale, Marxa uspoređuje s poznatim misliocima devetnaestog stoljeća:

„On [Marx] je za ovu granu društvene nauke [ekonomiju], koja čini osnovu sveg realističkog poimanja istoriskog, učinio ono što je Darwin učinio za biologiju i Spencer za psihologiju.“ (*Sloboda*, 21. 2. 1895.)

Stavljanje Marxa uz bok najprominentnijih znanstvenika onog doba govorio o poimanju njega samoga kao znanstvenog autoriteta. Polemika se nastavlja i u nekoliko narednih brojeva *Slobode*, a u članku objavljenom 7. ožujka, Živojin u svom tekstu eksplicitno spominje sva tri sveska Marxova *Kapitala* (*Sloboda*, 7. 3. 1895.). Iako nije poznato tko je Živojin i kakva je bila njegova uloga u pokretu, činjenica da se on u novinama namijenjenim radništvu već početkom 1895. referira na treći tom *Kapitala* koji je objavljen tek godinu dana ranije, 1894. godine, ukazuje ili da je unutar radničkog pokreta, odnosno, barem u kontaktu s njime, postojao intelektualni element dovoljno sposoban da prati i koristi novitete u europskoj

socijalističkoj misli, ili da je Marx kao pojam figurirao na razini autoriteta dovoljno značajnog da se koristi bez stvarnog razumijevanja.

Kako u kolovozu umire Friedrich Engels, 15. kolovoza 1895., u spomen na njegovu smrt, u *Slobodi* je objavljeno više članaka koji govore o životu i radu Engelsa, ali i Marxa. Iako dio članaka, kao i u ranije spomenutom slučaju obilježavanja godišnjice Marxove smrti, zasigurno čine tek prijevodi stranih tekstova, u ovaj broj *Slobode* uključeni su i izvorni, autorski tekstovi, a time i stavovi uredništva. Tako u jednom dijelu teksta stoji:

„Nauka Marxa i Engelsa, to je izražaj mišljenja proletaraca, ona je jezgra težnjah našega pokreta. Vodje radničkog naroda svega svieta Marx i Engels pokazali su radnikom na koji će način doći do pobjede, oni su im pokazali, koja imadu sredstva upotriebiti, da izgrade novo proletarno društvo.“ (*Sloboda*, 15. 8. 1895.)

Eksplicitno poistovjećivanje nauke, odnosno teorijskog rada Marxa, ovdje i Engelsa, s težnjama proletarijata, ali i samog hrvatskog radničkog pokreta, jasno govori o percipiranoj važnosti ovih mislioca. Povezivanje Marxa u relaciju s označiteljima prisutnim u ovom citatu, od kojih je najjasniji „vodja“, također ima artikulacijsku ulogu. Iako je ovaj broj posvećen Engelsu, štoviše, na naslovnici novina je po prvi puta otisnuta neka litografija, a ona prikazuje portret Engelsa, Marxovo se ime i djelo konstantno provlači kroz tekst te čak dominira njime. Kako se Engels inače tek marginalno pojavljuje u izvorima, čini se da on, kao označitelj, značenje dobiva tek u odnosu s Marxom. To ukazuje da je, barem kod autora tekstova prisutnih u ovom broju *Slobode*, Marxa kao označitelj fiksiran u većoj mjeri nego li Engelsa, odnosno da Marx u ovom slučaju ima ulogu čvorišne točke diskursa.

U prvom broju *Slobode* objavljenom 1896. godine, točnije 2. siječnja, objavljen je izvještaj, koji je sastavio Ivan Ancel, sa skupštine mađarskih socijalista održane nekoliko dana prije objave, u Budimpešti. Posebno je zanimljiv Ancelov kratki opis prostora u kojem je skupština održana:

„Dvorana razprave bila je liepo izkićena crlenilom, zelenimi guirlandami i poprsji Marxa i Lasalla i slikom Engelsa zakritom crnom zavjesom.“ (*Sloboda*, 2. 1. 1896.)

Korištenje bista Marxa i Lassalla kao vizualne reprezentacije socijalizma na skupštini u Budimpešti korelira s istom tom praksom koja je prisutna, kao što je vidljivo iz ranijih citata, i na skupštinama održanim u Zagrebu.

Iako se Marx pojavljuje u još nekoliko članaka valja istaknuti, pogotovo u kontekstu opisa kongresa u Budimpešti, izvještaj s II. redovitog sabora Socijaldemokratske stranke, objavljen 7. siječnja 1897. godine. Naime, nakon što opisi ambijenta prvomajskih proslava održanih 1895. i 1896. ne ulaze u objavljeni izvještaj, u spomenutom je broju donijet opis dvorane u kojoj se održava sabor. Značajno je da ponovno istaknutu poziciju imaju Marx i Lassalle, čija poprsja stoje ispred stola predsjedništva (*Sloboda*, 7. 1. 1897.).

Već od ožujka 1897. godine u *Slobodi* je moguće pratiti ranije najavljenju pojavu snažnije represije i sudskih progona protiv socijalističkih agitatora. Također, veliki dijelovi pojedinih brojeva bivaju cenzurirani što se do tada nije događalo, a vidljivo je i posustajanje agitacijsko-organizacijskog rada SDSHS. Umjesto izvještaja sa skupština i najava događanja, velik dio izdanih brojeva posvećen je opisima teških prilika u kojima se radnički pokret našao s jačanjem represije. Stoga je gornja granica rada, odnosno cezura koja odjeljuje razdoblja radničkog pokreta, uvelike uvjetovana i samim izvorom.

Zaključivši pregled pojave Marxa u izvorima i diskursu radničkog pokreta od njegovih početaka do 1897. godine i privremenog kraha, moguće je zaključiti kako je Marx predstavljao, u očima pripadnika hrvatskog radničkog pokreta, utjelovljenje teorijskih postavki djelovanja samog pokreta. Marx i njegovi radovi nisu bili nepoznati u devetnaestostoljetnoj Hrvatskoj. Njima su se bavili intelektualci poput spomenutih Lorkovića i Matijevića te je stoga postojalo, premda i ograničeno, polje razumijevanje njegovih teorijskih djela. Međutim, bez obzira na razumijevanje ili nerazumijevanje, unutar diskursa hrvatskog radničkog pokreta, što je i vidljivo kroz mnoge članke izdane u *Slobodi*, Marx poprima središnju ulogu koja je važna za oblikovanje tog diskursa. On je neizostavni simbol koji se javlja, bilo kao označitelj u tekstu ili vizualna reprezentacija kod konstituiranja ideološke pozadine pokreta. Posebno je zanimljiva simbolika prvomajskih proslava i spomenute skupštine Stranke. U tim je prilikama, uz Marxovu, kao naizgled jednako važna, prisutna i vizualna reprezentacija Lassallea. Međutim, vidljivo je iz konteksta, odnosno iz cjelovitog pregleda izvora, kako Marx, za radnički pokret i socijaliste, ima neusporedivo veće značenje simboličko nego li Lassalle. Tako se Marxova slavna izreka, „Proleter i svijet zemalja ujedinite se“, kontinuirano provlači kroz djelovanje radničkog pokreta i Socijaldemokratske

stranke, odnosno, kroz članke vezane uz ova dva fenomena, dok su Lassalle i njegovo djelovanje gotovo u potpunosti izostavljen iz uobičajenih polemika, govora i tekstova. Sličan je slučaj i s još jednim velikim misliocem socijalizma, Friedrichom Engelsom koji se u diskursu radničkog pokreta javlja u znatno manjoj mjeri od svoga bliskog suradnika Marxa. Štoviše, iz više članaka objavljenih povodom njegove smrti može se zaključiti kako on, kao označitelj, značenje dobiva tek u relaciji s Marxom.

Također, treba valorizirati i često pozivanje na Marxov lik i djelo kao argument unutar polemike. Američki povjesničar Jonathan Rose, u djelu *The Intellectual Life of the British Working Classes* iznosi tezu kako je pozivanje na Marxa, bez stvarnog poznavanja teorije njegovih radova, bilo uobičajena argumentacijska praksa kod britanskih socijalista na prijelazu iz devetnaestog u dvadeseto stoljeće (ROSE 2010: 305-307). Iako Rose svoju tezu temelji na dostupnim mu iskustvima i zapisima samih britanskih socijalista te bi njeno preslikavanje na hrvatski slučaj iziskivalo znatna dodatna istraživanja, već pozivanje na Marxa i kvantitativno nabrojanje njegovih djela kao argumenata, što je ponekad prisutno u tekstovima izdanim u *Slobodi*, ukazuje na shvaćanje Marxa kao neprikosnovenog autoriteta socijalističke misli.

Analiza uporabe Marxa kao označitelja daje uvid u njegov smještaj unutar kompleksa vrijednosti socijalista u Hrvatskoj na kraju devetnaestog stoljeća te dobro ukazuje koja se značenja vezuju uz Marxa, međutim u obzir treba uzeti i sam utjecaj identifikacije Marxa idejnim vođom radničkog pokreta. Takva identifikacija svakako pridonosi reprodukciji svijesti čitatelja, odnosno, širenju apstraktne, ali neizostavne povezanosti Karla Marxa s radničkim pokretom i socijalističkom misli. Može se zaključiti, temeljem analize izvora i u njima korištenog diskursa, da su pripadnici radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, barem pripadnici pokreta s kraja devetnaestog stoljeća, sebe i svoje djelovanje doista smatrali nastavkom rada i promišljanja Karla Marxa. Stoga Marx nije bio samo simbolični legitimacijski okvir pokreta koji bi se koristio tek u svrhu dokazivanja neke vrste socijalističke pravovjernosti, već je predstavljao, barem s perspektive članova radničkog pokreta, stvarno utjelovljenje teorijskih postavki njihova djelovanja.

7. Radnički pokret i marksizam

Karl Marx zasigurno je predstavljao ideju vodilju djelovanja radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji na kraju devetnaestog stoljeća. Međutim, pitanje, je li taj pokret bio

marksistički, u smislu naznačenom na početku radu, odvojen je problem. Novinski članci i drugi tekstovi pružaju određen uvid u teorijska shvaćanja sudionika pokreta, međutim s obzirom na to da ovise o interpretaciji izvornih Marxovih radova od strane nepoznatih autora te da obuhvaćaju golem korpus građe, ti su izvori iznimno kompleksni za proučavanja s perspektive povijesti filozofije te bi iz njih izvedena analiza teorijskih postavki ideologije koju je radnički pokret identificirao s Maxom iziskivala iznimno poznavanje marksizma i uopće socijalističke misli. Stoga će ovdje, za potrebe istraživanja prisutnosti marksizma u radničkom pokretu kao izvor poslužiti nekoliko socijalističkih programa koji su primjenjivani kao temelj djelovanja više europskih socijaldemokratskih stranaka, između ostalog i Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, na kraju devetnaestog stoljeća te Marxovi radovi, napose njegovo djelo *Kritika Gotskog programa*. Nužno je napomenuti kako je odabirom izvora, uvjetovanim objektivnim okolnostima, analiza uvelike ograničena na period od osnivanja Socijaldemokratske stranke i njenog prihvaćanja već spomenutog Heinfeldskog programa, odnosno, u najboljem slučaju, na period od početka 90-ih godina devetnaestog stoljeća i preuzimanja vodstva radničkog pokreta od strane budućih istaknutijih pripadnika Socijaldemokratske stranke. Prije tog razdoblja i prije početka izlaženja *Slobode* ne postoji ni jasno organizirani radnički pokret ni adekvatni povijesni izvori koji su pretpostavka ovakvog istraživanja.

Kao što je u radu već spomenuto, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, odmah na osnivačkom sastanku, kao privremeni temelj svog rada prihvaća Heinfeldski program koji su ranije izradili austrijski socijalisti (KORAĆ 1929: 117). O tome svjedoči primjerak *Slobode* izdan 21. rujna 1894. godine. U njemu je donijet izvještaj s osnivačke skupštine Stranke u kojem se, između ostalog, navodi:

„Na sastanku sakupljeni povjerenici socijaldemokrata u Hrvatskoj i Slavoniji zaključuju: Do onda dok se na javnom zboru pristaša stranke iz ciele zemlje, neustanovi poseban program, priključuju se socijaldemokrati Hrvatske i Slavonije Hainfeldskom, austrijskih socijaldemokrata, pa izjavljuju na temelju njega socijaldemokratsku stranku u Hrvatskoj i Slavoniji ustrojenom.“ (*Sloboda*, 21. 9. 1894.)

Nakon ovog zaključka objavljen je prijevod Hainfeldskog programa. Tek nekoliko godina kasnije, pred sam kraj promatranog perioda, prilikom II. kongresa Socijaldemokratske stranke održanog krajem 1896. godine, privremeno doneseni Hainfeldski program biva

zamijenjen s, za lokalne prilike, prilagođenom verzijom suvremenijeg Erfurtskog programa (*Sloboda*, 7. 1. 1896.).

U vremenu kada je osnovana Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, u Europi paralelno postoje tri značajna socijalistička programa koji su mogli imati utjecaj na radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Gothski program, Heinfeldski program i Erfurtski program. S obzirom na to da na hrvatski prostor pristiže strana socijalistička štampa, a predvodnici radničkog pokreta, uglavnom Ivan Ancel, sudjeluju na inozemnim kongresima socijalista, sva su tri programa morala biti poznata osnivačima SDSHS.

Austrijska socijaldemokratska stranka oslanjala se na Hainfeldski program, donesen na kongresu u Hanfeldu 1888. godine (STENSON 1991: 185), a Mađarska socijaldemokratska stranka, od 1880., koristi program uvelike načinjen po uzoru na Gothski program (CAZI 1958a: 58) koji je donesen 1875. u njemačkom mjestu Gothi prilikom ujedinjenja marksističke i lassallovskije struje njemačkih socijalista u Njemačku socijaldemokratsku stranku (STENSON 1991: 186; SEKELJ 1988: 507). Međutim, desetak godina nakon prihvaćanja Gothskog programa, mađarski ga socijalisti mijenjaju modificiranom verzijom Hainfeldskog programa (HITCHINS 1990: 352). S obzirom na često ističani utjecaj stranih radnika i socijalista, napose onih iz Monarhije, na radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, programi ovih dviju Stranka morali su biti poznati u hrvatskim krajevima. Kao zamjena za Gothski program, 1891., Socijaldemokratska stranka Njemačke prihvaća Erfurtski program čiji je glavni autor Karl Kautsky, a taj program postaje i ideološka podloga djelovanja II. internacionale, ali i brojnih manjih europskih socijalističkih stranka (SEKELJ 1988: 504). Već sam značaj ovog programa, ali i sudjelovanje Ancela na inozemnim kongresima socijalista, kao što je onaj II. internacionale u Zürichu 1893. godine, osiguravaju da su osnivači Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije morali biti upoznati s Erfurtskim programom. Međutim, s obzirom na teritorijalnu bliskost i organizacijsku povezanost, čini se sasvim logičnim da bi temeljni izbor programa, za osnivače Stranke, bio u prvom redu vezan uz programe prisutne u Monarhiji. Kako do osnivanja stranke u Hrvatskoj i austrijski i mađarski socijalisti koriste Hainfeldski program, on se nameće kao razuman prvi odabir za program Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Pa ipak, prihvaćanje Hainfeldskog programa umjesto Gothskog uvjetovano je i objektivnim okolnostima rada hrvatskih socijalista.

Pretpostavka razmatranja mogućih razloga za odabir jednog od ovih dvaju programa, je osnovno razumijevanje njihovih razlika. Naime, Gothski program koji nastaje spomenutim ujedinjenjem marksista i posibilista¹⁴ (idem: 507), iako socijalistički, zapravo nije u skladu s Marxovim idejama. Štoviše, kao odgovor na prihvaćanje ovog programa Marx već 1875. godine oštro kritizira program i njegove autore podužim pismom u čijem uvodu stoji:

„Osim toga, moja je dužnost da program, koji je po mom mišljenju apsolutno za osudu i koji demoralizira partije, ne priznam čak ni diplomatskom šutnjom“. (MARX 1979: 1091)

Iako ovo pismo postaje šire dostupne tek petnaestak godina nakon što je sastavljeno, odnosno, 1891. godine kada ga Engels objavljuje pod naslovom *Kritika Gotskog programa* (idem: 1089), ono predstavlja jedinu dostupnu izvornu kritiku s pozicije Marxa u tom trenutku.

Marx, točku po točku, analizira Gothski program te iznosi primjedbe i relativno opširna obrazloženja. Nekoliko je točaka ovog programa koje se doimaju posebno problematičnim unutar konteksta djelovanja socijalista u Hrvatskoj i Slavoniji. Već je ranije spomenuto kako zbog gospodarske zaostalosti na kraju devetnaestog stoljeća u hrvatskim krajevima još uvijek nema brojne radničke klase, već kako prevladava seljačko stanovništvo. Time je određen kontekst djelovanja socijalista u Hrvatskoj i Slavoniji te je socijalistička agitacija uvelike usmjerena prema seljaštvu. O tome svjedoče brojni članci, izvještaji i transkripti govora objavljeni u *Slobodi* od osnivanja SDSHS pa sve do 1897. godine. Uostalom, relativno uspješan rad socijalista na planu agitacije kod seljaštva i njihovo uključivanje u radnički pokret važan je uzrok pokretanja vala represija prema socijalistima tijekom 1897. godine (ŠIDAK, GROSS i KARAMAN 1968: 204). Gothski program nipošto ne odgovara takvim uvjetima djelovanja. On zapravo isključuje seljaštvo iz bilo kakvog djelovanja usmjerenog ka socijalizmu te, u jednoj od točaka, eksplicitno govori kako je jedino radnička klasa revolucionarna, a sve ostale klase čine tek „reakcionarnu masu“ (MARX 1979: 1091). Sam Marx, između ostalog i zbog negacije bilo kakvog revolucionarnog karaktera seljaštva, optužuje Lassalla, kao idejnog kreatora Gotskog programa, da je stvorio „savez s apsolutističkim i feudalnim protivnicima uperen protiv buržoazije“ (idem: 1098). S druge strane, Hainfeldski program ne pravi ovakve ograde već uvodi tek podjelu društva na one koji

¹⁴ Posibilisti je naziv za socijalističku struju s kraja devetnaestog stoljeća koja je bila reformistička, odnosno, koja je odbacivala ideju provođenja radničke revolucije i tražila poboljšanje položaja radništva kroz ostvarivanje reformi koje je moguće u kraćem roku provesti. Ova se struja tada povezivala s idejama Lassallea.

posjeduju samo svoju radnu snagu, odnosno u prijevodu *Slobode*, na „radnički narod“ i na vlasnike sredstava za proizvodnju, kapitaliste (*Sloboda*, 21. 9. 1894.). Izbor Hainfeldskog programa kao teorijske podloge djelovanja, omogućio je socijalističkim agitatorima da inkorporiraju seljaštvo u redove radničkog pokreta. Socijalisti su i prije osnivanja stranke bili svjesni da je kontekst njihova djelovanja, točnije, brojčana premoć agrarnog stanovništva nad radništvom, ono što uvjetuje izbor i poimanje teorijskih postavki. O tome svjedoči govor koji je Ivan Ancel održao na kongresu Socijaldemokratske stranke Ugarske, početkom 1893., dakle, više od godinu dana prije samog osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Ancel, između ostalog, govori:

„Predbacivalo nam se je kako je socijalizmu samo tamo mjesto, gdje ima industrijalnog radništva, jer da je socijalno demokratska stranka čisto radnička stranka! Jest, radništvo ono joj je i u Hrvatskoj postavilo temelj, ali radništvu spada svatko, koji radi.“ (*Sloboda*, 1. 3. 1893.)

Slične konstatacije mogu se pronaći u više članaka objavljenih u *Slobodi*, a posebno od polovice 1896. godine kada jača socijalistička agitacija kod seljaštva u Slavoniji i Srijemu. Vidljivo je da Ancel, a s njime vjerojatno i vodstvo pokreta, razumije na koji je način u Hrvatskoj i Slavoniji određeno polje djelovanja socijalista te da je stoga nužno nadići ekskluzivnost radničke klase već na razini proklamirane teorije. Zbog te potrebe jedan od dva socijalistička programa prisutna u Monarhiji, onaj Gothski, nikako nije mogao postati temelj djelovanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Prihvaćanje Hainfeldskog programa bila je nužnost uzrokovana vanjskim faktorima te stoga ono nije ovisilo o stvarnom poznavanju i razumijevanju merituma ijednog od dvaju programa već je u danoj situaciji bilo jedini izbor, što, naravno, ne isključuje mogućnost razumijevanja programa. Prihvaćanjem ovog programa radnički je pokret, *de jure*, postao marksistički. Naime, Hanfeldski program bio je prvi marksistički program masovne radničke stranke (STENSON 1991: 185). On, bez obzira na manja odstupanja, sadrži dovoljno elemenata izvorne Marxove kritike da bi ga se moglo identificirati kao marksistički (idem: 185) što je velik odmak od lassallianskog Gothskog programa.

Već je spomenuta teza Mirjane Gross kako su težak politički i ekonomski položaj onemogućili razvoj teorijske osviještenosti unutar radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije (GROSS 1965: 121). Ona u svojoj biti nije pogrešna. Radnički pokret Hrvatske i Slavonije doista nije ostvario neki originalni doprinos ni socijalističkoj ni marksističkoj misli. U

Hrvatskoj i Slavoniji ne javljaju se istaknutiji socijalistički mislioci poput Svetozara Markovića i Vase Pelagića u Srbiji ili Franca Železnikara u Sloveniji (MARJANOVIĆ 1954 16-27). Štoviše, jedan od vodećih ljudi radničkog pokreta, Vitomir Korać, negativno govori o teorijski orijentiranim socijalistima Srbije i Slovenije nazivajući njihov rad „doktrinarstvom i intelektualštinom“ (idem: 168). Stoga je jasno da je ocjena o izostanku posebnog zanimanja za teorijska pitanja koju iznosi Gross ispravna, međutim, uzroke valja tražiti i iza loših ekonomsko-političkih prilika. Jedan od tih uzroka, koji se donekle i sam nameće kao logičan, je više puta spomenuti ogroman udio seljaštva u stanovništvu Hrvatske i Slavonije. Naime, teorijski radovi socijalizma, posebno oni samog Marxa, često su već i na površinskoj razini uporabe složene marksističke terminologije teško čitljivi, a napose za slabije obrazovane (ROSE 2010: 305). Analize radništva u Britaniji na prijelazu iz devetnaestog u dvadeseto stoljeće, u zemlji masovne pismenosti i ograničenog radnog dana čime se otvara slobodno vrijeme za čitanje (LYONS 1999: 313 i 333), pokazuju da je Marx često predstavljao suviše kompleksnu literaturu za koju prosječan radnik nije bio dovoljno obrazovan, a zbog toga ni dovoljno zainteresiran (ROSE 2010: 301 i 305). Stavljajući ovakvu ocjenu prilika u Britaniji u tek bazičnu komparaciju s europskom periferijom ovisnom o ekstenzivnoj i nereguliranoj seljačkoj privredi, što su Hrvatska i Slavonija svakako bile, sasvim je jasno da zahtjevniji teorijski radovi, kao što su oni Marxa, ali i drugih socijalista, nisu ni mogli biti adekvatan materijal za agitaciju kod masa. Štoviše, istraživanja rađena na primjeru Francuske, još jedne zemlje centra, s kraja dugog devetnaestog stoljeća, iz vremena *belle époque*, pokazuje da je samo jedna petina seljaka kupovala novine te da su oni još uvijek, za razliku od gradskih radnika, pripadali generaciji slušatelja, a ne čitatelja (LYONS 1999: 343). Iako ne postoji slično istraživanje vezano uz hrvatski prostor, logična je pretpostavka kako je ovdašnje seljaštvo s kraja devetnaestog stoljeća čitalo u istoj ili manjoj mjeri od onog u francuskoj. Stoga je čak i eventualno dostupna marksistička literatura zasigurno bila izvan dosega seljačkog stanovništva Hrvatske i Slavonije kao najbrojnijeg potencijalnog elementa radničkog pokreta. Tako su uvjeti djelovanja socijalista ponovno su uvjetovali njihov odnos prema teoriji socijalizma i marksizma.

Kontekst svog djelovanja shvaćali su i sami socijalistički agitatori. O tome svjedoči govor pripadnika SDSHS, imenovanog tek kao „drug A. iz Majura“ objavljen u *Slobodi* u listopadu 1894. godine:

„Čitanje je najmoćnije sredstvo naobrazbe, pa bi bilo odista najmoćnije sredstvo agitacije, da nije-kako je. Naš seljak nerado čita, jer ne razumjeva, jer

malo čita. S toga, drugovi, mislim, da se na ovo sredstvo agitacije kod seljaka ne smijemo jako nasloniti.“ (*Sloboda*, 4. 10. 1894.)

Spomenuti „drug A.“ očito smatra kako bi agitacija putem pukog raspačavanja teorijskih postavki, bilo socijalizma, bilo marksizma, u pisanom obliku bila nedostatna u uvjetima gdje ciljana skupina niti razumije takve stvari niti ih čita. Iako je ovakav stav u suprotnosti s poznatom Liebknechtovom socijalističkom idejom utjelovljenom u sloganu „Znanje je moć! – Moć je znanje!“ (LYONS 1999: 334), on je produkt okolnosti koje kreiraju polje djelovanja. To je polje zatim uvjetovalo da teorijska potkovanost članova radničkog pokreta, ali i socijalističkih agitatora, postane izostavan faktor njihova rada i organizacije. Stoga, unutar hrvatskog radničkog pokreta, nije ni postojala potreba za stvaranjem endogenog intelektualnog sloja koji bi bio sposoban dati originalni doprinos socijalističkoj misli i samom marksizmu.

Međutim, nameće se pitanje sudjelovanja već formiranih, tradicionalnih intelektualnih elita u radničkom pokretu, odnosno pitanje razloga izostanka njihova sudjelovanja. Jedini pripadnik radničkog pokreta kojeg Vitomir Korać naziva intelektualcem je Ivan Ancel (KORAĆ 1929: 112). Štoviše, Korać govori kako je Ancel, kao potomak građanske obitelji, zapravo slabo upoznat sa životom radnika (idem: 112), međutim, kao što je spomenuto, ni on nije dao izvorni doprinos socijalističkoj misli koju je zagovarao. Teško je odrediti zašto nije došlo do pristanka intelektualaca uz socijalističke težnje koje se javljaju u Hrvatskoj i Slavoniji, no ipak, razlog vjerojatno treba tražiti u specifičnom povijesnom razvoju, odnosno, u neriješenom i naglašenom nacionalnom pitanju. Naime, iako je radnički pokret u svojim nastojanjima da osigura opće pravo glasa nailazio na široko odobravanje raznih društvenih slojeva (ŠIDAK, GROSS i KARAMAN 1968: 201), klasifikacija nacionalizma kao šovinističke ideje, o čemu svjedoče brojni članci izdani tijekom godina u *Slobodi*, zasigurno nije mogla naići na pozitivan odjek unutar intelektualne elite društva uvelike obilježenog dugotrajnim nastojanjima da se riješi nacionalno pitanje. S druge strane, do osnutka II. internacionale, zbog uvjerenja da će pitanje svrgavanja kapitalizma biti riješeno u razvijenim državama centra, vođe međunarodnog radništva ne pokazuju pravi interes za davanje odgovora na nacionalno kompleksne probleme država Podunavlja (PEJIĆ 2016: 51), pa stoga, još od ranih dana širenja socijalističke misli na teritorij Hrvatske i Slavonije ne nude rješenje za dominantan problem, onaj nacionalni. Zanemarivanje ovog problema zasigurno je negativno utjecalo na privlačnost socijalističke i marksističke misli kod intelektualnog sloja Hrvatske i Slavonije koji je obilježen dugotrajnom dominacijom nacionalnog pitanja.

Valja spomenuti kako radničke pokrete nekih zemalja u okruženju, napose onaj u srpskim krajevima, karakterizira znatno veći naglasak na teorijska pitanja, participacija intelektualaca i plodnija izdavačka djelatnost (VESOVIĆ 1979: 16) bez obzira na sličnost strukture privrede. Ta činjenica nipošto ne negira ovdje iznesene zaključke, već ukazuje na potrebu daljnjeg komparativnog rada kako bi se dobio uvid u specifičnosti pojedinih radničkih pokreta i šireg konteksta njihova djelovanja.

8. Zaključak

Analiza izvora i diskursa, diskursa hrvatskog radničkog pokreta, pokazuje kako su Marx i marksizam doista imali značajnu ulogu kao simboli radničkog pokreta i misli na kojoj se taj pokret zasnivao. Redovita uporaba ovih označitelja u relativno široko dostupnim medijima potencirala je ideju o njihovoj važnosti te omogućila izgradnju i afirmaciju značenja koje odgovara okolnostima djelovanja hrvatskih socijalista.

Brojni članci i transkripti govora objavljeni u *Slobodi*, kao reprezentativnom glasilu hrvatskog radničkog pokreta, dokazuju da je, barem nakon 1892. godine postojalo rašireno poimanje Marxa kao idejnog vođe tog pokreta. Iako manjak dostupnih izvora memoarskog karaktera onemogućava istraživanje aproprijacije artikulacijskih praksi koje koriste autori članaka objavljenih u *Slobodi* i vođe pokreta, službena simbolika, što je Marx svakako bio, zasigurno je utjecala na to da sudionici radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije prihvate, barem do određene mjere, apstraktnu ideju kako djeluju u skladu s učenjem Karla Marxa. Bez prihvaćanja te ideje ne bi postojala ni potreba za redovitim korištenjem određenog simbola kakvo se javlja u izvorima te bi se Marx pojavljivao jednako često i s jednakom važnošću kao i Lassale ili Engels koji, iako participiraju u njegovoj ikonografiji, imaju tek sporednu ulogu kao simboli hrvatskog radničkog pokreta. Stoga, prvi dio postavljene teze, da je na apstraktnoj razini Karl Marx smatran predvodnikom radničkog pokreta, doista ima potvrdu u izvorima. Međutim ta se potvrda može pronaći tek od početka izlaženja lista *Sloboda*, odnosno, od 1892. godine. Prije *Slobode*, korištenje Marxa kao simbola nije dovoljno zastupljeno, bilo na kvantitativnoj, bilo na kvalitativnoj razini, u analiziranim izvorima da bi bilo moguće utvrditi kakva je bila njegova uloga i važnost za rani radnički pokret Hrvatske i Slavonije.

Drugi dio teze, da je odnos spram teorije bio uvjetovan kontekstom djelovanja, točnije izrazito agrarnom strukturom privrede, također se potvrđuju u izvorima. Vidljivo je kako neki socijalistički agitatori eksplicitno izražavaju mišljenje da loša obrazovanost seljaka

onemogućava korištenje knjiga i pamfleta, imalo složenije pisane riječi, u svrhu agitacije. Također, ti isti agitatori nastoje proširiti pojam radništva kako bi on obuhvatio i seljaštvo. Takvi pokušaji kreiranja značenja označitelja radništvo lako se mogu iščitati iz brojnih govora i članaka koji se obraćaju seljaštvu eksplicitno ga svrstavajući u radničku klasu, no oni se javljaju i na implicitnoj razini kroz uvrštavanje jasno seljačkih tema u radnički orijentirane novine poput *Slobode*.

Ovaj rad ukazuje da je djelovanje hrvatskog radničkog pokreta bilo uvelike uvjetovano objektivnim okolnostima, međutim, ukazuje i da su barem vođe pokreta bili svjesni tih okolnosti te da su u skladu s njima prilagođavali svoje političko djelovanje i odnos prema teoriji. Stoga, iako teorijska orijentiranost i produkcija autohtone marksističke misli, doista izostaju unutar hrvatskog radničkog pokreta, uzrok tog izostanak nije isključivo onodobna nepovoljna ekonomska i politička situacija, već i promišljeno djelovanje vodstva pokreta koje se namjerno distancira od bilo kakve esencijalizacije marksističke teorije s ciljem uspješnijeg i šireg agitacijskog djelovanja. Temeljem toga, moguće je zaključiti kako je hrvatski radnički pokret do 1897. godine, u predodžbi njegovih sudionika doista bio marksistički, no i da je postojala značajna diskrepancija s realnošću u kojoj su Marx i marksizam služili kao označitelji čije se značenje nastojalo prilagoditi uvjetima rada socijalista. Pritom je pitanje stvarne korelacije teorije radničkog pokreta i marksizma bilo zanemareno i zasjenjeno pragmatičnim pristupom nastojanju širenja socijalističke ideje.

9. Bibliografija

ALTHUSSER, Louis. 1971. „Ideology and Ideological State Apparatuses.“ U *Lenin and Philosophy and other Essays*. New York: New Left Books, 121-176.

BEREND, Ivan T. i György Ránki. 1996. *Evropska periferija i industrijska revolucija: 1780-1914*. Prevela Lejila Sočanec. Zagreb: Naklada naprijed, 1996.

BILANDŽIĆ, Dušan, Ivanko Brkić, Josip Cazi, Ivan Jelić, Leopold Kobsa i Vojo Rajčević. 1969. *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.

„Blaž, Lorković.“ *Hrvatska enciklopedija*.
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37175> (posjećeno 22. 2. 2018.)

- CAZI, Josip. 1958a. *Počeci radničkog pokreta u Hrvatskoj: Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke, knjiga 1.* Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku.
- CAZI, Josip. 1958b. *Počeci radničkog pokreta u Hrvatskoj: Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke, knjiga 2.* Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku.
- van DIJK, Teun A. 1997. „What is political discourse analysis.“ *Political linguistics* 11/1: 11-52.
- DOSSE, François. 2013. „Intelektualna historija.“ U *Dijalog s povodom 6: Intelektualna historija*, ur. Branimir Janković. Zagreb: FF Press, 102-111.
- DURANTI, Alessandro. 2003. „Language as Culture in U.S. Anthropology: Three Paradigms.“ *Current Anthropology* 44/3: 323-347.
- ENGELS, Friedrich. 1979. „Govor na grobu Karla Marxa.“ U: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, ur. Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin i Momir Nikić. Zagreb: Stvarnost.
- ENGELS, Friedrich. 1979. „Principi komunizma.“ U: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, ur. Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin i Momir Nikić. Zagreb: Stvarnost.
- „Full text of 'Gotha Programme.“ *Marxist Internet Arhive*.
https://www.archive.org/stream/GothaProgramme/726_socWrkrsParty_gothaProgram_231_djvu.txt#maincontent (posjećeno 19.2.2018.).
- GLABERMANN, Martin. 2004. „Marxist Views of the Working Class.“ *Marxist Internet Archive*, 9. srpnja. <https://www.marxists.org/archive/glberman/1974/09/wclass.htm> (posjećeno 14. 3. 2019.).
- GROSS, Mirjana, ur. 1957. *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća: izabrani izvori.* Zagreb: Školska knjiga, 1957.
- GROSS, Mirjana. „Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907.“ *Putovi revolucije* 5/1: 27-83.
- GROSS, Mirjana. 1985. *Počeci moderne Hrvatske.* Zagreb: Globus.
- GROSS, Mirjana. 1996. *Suvremena historiografija: Korijeni, postignuća, traganja.* Zagreb: Novi liber-Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

- HAUGBOLLE, Sune. 2018. „Anthropology and political ideology.“ U *Handbook of Political Anthropology*, ur. Harald Wydra i Bjørn Thomassen. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 191-204.
- „Hanover Historical Texts Project: The Gotha and Erfurt Programs.“ *Hanover College*. <https://history.hanover.edu/courses/excerpts/111gotha.html> (posjećeno 18. 2. 2017.).
- HITCHINS, Keith. 1990. „Hungary.“ *The formation of labor movements 1870.-1914.: An international perspective*, ur. Marcel van der Linden i Jurgen Rojahn. Leiden: Brill Academic Publishing, 347-369.
- Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom IV.: Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri: 1892-1919.* 1950. Beograd: Istorijsko odjeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.
- JANKOVIĆ, Branimir. „Prema historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji.“ U *Dijalog s povodom 6: Intelektualna historija*, ur. Branimir Janković. Zagreb: FF Press, 11-77.
- JORGENSON, Marianne i Louise Phillips. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London-Thousand Oaks-New Delhi: Sage Publications.
- KOGAN, Arthur G. 1949. „The Social Democrats and the Conflict of Nationalities in Habsburg Monarchy.“ *The Journal of Modern History* 21/3: 204-217.
- KORAČEVIĆ, Branko. „Ekonomski pogledi Imbre Tkalca.“ U *Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15.-20. stoljeća*, ur. Ivan Vrančić. Zagreb: Informator, 219 - 259.
- KORAĆ, Vitomir. 1929. *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji: Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knjiga 1. Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju.
- KORAĆ, Vitomir. 1933. *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji: Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knjiga 3. Zagreb: Radnička komora u Zagrebu.
- KOVAČEVIĆ, Marina i Lada Badurina. 2001. *Raslojavanje jezične stvarnosti*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- LACLAU, Ernesto i Chantal Mouffe. 2001. *Hegemony and Socialist Strategy*, 2. izdanje. London-New York: Verso.

- LÉVI-STRAUSS, Claude. 1968. *Structural Anthropology*. London: Allen Lane The Penguin Press.
- LORKOVIĆ, Blaž. 1995. *Politička ekonomija*. Zagreb: Matica hrvatska-Pravni fakultet.
- LORKOVIĆ, Blaž. 1889. *Počela političke ekonomije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- LYONS, Martin. 1999. „New readers in the nineteenth century: Woman, Children, Workesrs.“ U *A history of reading in the West*, ur. Guglielmo Cavallo i Roger Chartier. Amherst: University of Massachusetts Press, 313-344.
- MARJANOVIĆ, Jovan. 1954. *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama: do Prvog svetskog rata*. Beograd: Izdavačko poduzeće „Rad“.
- MAŽURAN, Ive. 1967. *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*. Osijek: Historijski arhiv u Osijeku.
- MARKS, Karl i Fridrih Engels. 1964. *Nemačka ideologija: kritika najnovije nemačke filozofije u licu njenih predstavnika Fojerbaha, B. Bauera i Štirnera i nemačkog socijalizma u njegovim različitim prorocima*. Beograd: Kultura.
- MARX, Karl. 1979. „Kritika Gotskog programa.“ U: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, ur. Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin i Momir Nikić. Zagreb: Stvarnost.
- MARX, Karl i Friedrich Engels. 1979. „Manifest komunističke partije.“ U: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, ur. Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin i Momir Nikić. Zagreb: Stvarnost.
- MARX, Karl. 1979. „Opći statut Međunarodnog radničkog udruženja.“ U: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, ur. Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin i Momir Nikić. Zagreb: Stvarnost.
- McCLELLAN, Woodford, D. 1964. *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*. New Jersey: Princeton University Press.
- McKIBLIN, Ross. 1984. „Why Was There No Marxism in Great Britain?“ *The English Historical Review* 99/391: 297-331.
- MILENKOVIĆ, Toma. 1974. *Socijalistička partija Jugoslavije (1921-1929)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju – NIP export press.
- MORRIS, William. 1889. „Impressions of the Paris Congress.“ *Commonweal*, 27. 6.

- NORDQUIST, Richard. „Discourse Community: Shared Language Usage Practices in Speech and Writing.“ *ThoughtCo*. <https://www.thoughtco.com/discourse-community-composition-1690397> (posjećeno 30. 7. 2019.).
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin. 1984. „Ekonomska i društveno-politička djelatnost Blaža Lorkovića.“ *Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15.-20. stoljeća* 17/1: 249-269.
- PEJIĆ, Luka. 2016. *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj*. Zagreb: DAF.
- „Rabar, Ivan.“ *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51344> (posjećeno 22. 2. 2018.)
- RABAR, Ivan. 1898. *Poviest najnovijeg vremena od godine 1815. do godine 1878*. Zagreb: Naklada „Matice hrvatske“.
- Radnički glasnik: List za interese hrv. radničkog staleža*. Zagreb: 1887-1889.
- Radnički prijatelj: List za pouku radničkog stališa i širenje društvenoga života*. Zagreb: 1874-1875.
- ROSE, Jonathan. 2010. *The intellectual life of the british working classes*. New Haven – London: Yale University Press.
- SAUSSURE, Ferdinand de. 1966. *Course in General Linguistics*. New York-Toronto-London: McGraw-Hill Book Company.
- SEKELJ, Laszlo. 1988. „The Genesis of Marxism.“ *Archives for Philosophy of how Law and Social Philosophy* 24/4: 503-512.
- Sloboda: Glasilo hrvatske socijalne demokracije*. Zagreb: 1892-1897.
- STENSON, Gary P. 1991. *After Marx, Before Lenin: Marxism and Socialist Working – Class Parties on Europe, 1884-1914*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- STIPETIĆ, Zorica. 1980. *Komunistički pokret i inteligencija*. Zagreb: Izdanja Centra za kulturnu djelatnost SSO Zagreb.
- STRÅTH, Bo. 2006. „Ideology and history.“ *Journal of Political Ideologies* 11/1: 23-42.
- ŠIDAK, Jaroslav. 1973. „O proučavanju radničkog pokreta u hrvatskoj historiografiji nakon 1945. godine.“ *Historijski zbornik* 25-26/1: 509-513.

- ŠIDAK, Jaroslav, Mirjana Gross i Igor Karaman. 1968. *Povijest hrvatskog naroda: 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga.
- TOPALOVIĆ, Živko. 1960. *Začeci socijalizma i komunizma u Jugoslaviji*. London: The peasant Jugoslavia Limited.
- TILLY, Charles, Louise Tilly i Richard Tilly. 2002. *Buntovno stoljeća: 1830-1930*. Prevela Vesna Arsovski. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- ULIN, Robert. 1984. *Understanding cultures: Perspectives in anthropology and social theory*. Austin: University of Texas Press.
- VESOVIĆ, Milan. 1979. *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918-1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju – IRO narodna knjiga.